

Ба Ғазнин маро гарчи хун шуд чигар
Зи бедоди он шохи бедодгар,
К-аз ин ҳеч шуд ранчи сисолаам,
Шунид аз замин осмон нолаам.

Султон Махмуд фармон дод, ки Фирдавсро ёфта ба зери пой филҳо партоянд. Вале шоир аллакай аз пойтахти Махмуд баромада рафта буд. Одамони султон аз пайи Фирдавсӣ то ба Тӯс омаданд, аммо ӯро наёфта ба Ғазнин баргаштанд. Фирдавсӣ бошад, дар Ҳирот дар ҳавлии дӯсти деринааш Исмоили Варрок пинҳон шуда, баъди шаш моҳ ба деҳаи худ баргашт. Ҳеч сӯзи дили Фирдавсӣ паст намешуд. Ӯ дар ҳаққи Султон Махмуди беаслу насаб ҳаҷвия навишт, ки чанд байташ ин аст:

Агар шоҳро шоҳ будӣ падар,
Ба сар барниҳодӣ маро тоҷи зар.
Агар модари шоҳ бону будӣ,
Маро симу зар то ба зону будӣ.
Чу андар табораш бузургӣ набуд,
Наёрист номи бузургон шунуд.

Аммо Султон Махмуд Шоҳнома ро нарасониданд, гумон надошт, ки қораш натиҷаи ақс медиҳад. Қори султонро чуз чанд тан аз маддоҳонаш қаси дигар қонибдорӣ накард. Аз он рӯзгори то имрӯз дар байни халқ даҳҳо қиссаву ривоятҳо ба вуҷуд омаданд, ки аз ҳиммати баланди шоир ва разолату пасти султон баҳс карда, некномии яке ва бадномии дувумро абадӣ гардониданд. Намунаи барҷастаи онҳо қитъаи Мавлоно Абдурахмони Қомист, ки дар Баҳористон мазкур аст:

Хуш аст қадриноса, ки чун ҳақида сипеҳр
Сихоми¹ ходисаро қард оқибат қавсӣ².
Бирафт шавқати Махмуду дар замона намонд
Чуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ.

Ба ин тарик, баъди Шоҳнома ро нарасонидани Махмуд Фирдавсӣ боз 6-7 соли дигар умр диду соли 1020 дар синни 88-солагӣ аз олам ҷашм пушид. Аҳли таассуб нагузоштанд, ки ӯро дар қабристонии умумӣ дафн кунанд. Бинобар ин ӯро дар боғи падаринаш ба хок супурданд. Ақнуи мазори мӯхташама он ҷо барпоост.

Мундариҷаи Шоҳнома

Чунон ки гуфта шуд, Шоҳнома аз муқаддима, се баҳш ва таърихи анҷоми он иборат буда, тақрибан 60 ҳазор байт, яъне 120 ҳазор мисраъро фаро мегирад. Ин ҳамосаи беназир аз Каюмарс то Яздигурд

¹ Сихом - тирҳо.

² Қавсӣ - омадан паррондан.

дар бораи 50 подшоҳӣ бо рӯйдодҳои муҳимтарини он ҳикоят мекунад. Бинобар ин, мундариҷаи ҳамаи онҳоро нақл кардан ниҳоят тӯл мекашад. Фирдавсӣ давраи ҳукмронии Ашкониёнро дар бист байт оварда, ҳукмронии ҳар як подшоҳро (ҳашт подшоҳи ашконӣ: Ашк, Шопур, Гударз, Наср, Урмузд, Ораш, Ардувон ва Бахромо), ки дусал сол ҳукмронӣ кардаанд, танҳо ном бурдаасту бас. Сабабаш камии маводи лозим будааст, яъне дар сарчашмаҳои дастраси Фирдавсӣ аз таърихи сулолаи Ашкониён маълумоте вучуд надоштааст. Дар ин бобат ҳуди Фирдавсӣ навиштааст:

Чу кӯтоҳ буд шоҳу ҳам беҳашон,
Нагӯяд ҷаҳондида таърихашон,
Аз эшон ҷуз аз ном нашнилаам,
На дар "Номаи хусравон" дидаам.

Масалан, дар подшоҳии Каюмарс, ки нахустин подшоҳи Аҷам буд, омадааст, ки Каюмарс дар аввали ҳамаи ба тахт нишасту ҷои истикоматаш кӯҳ буду либоси мардум пӯсти паланг (палангина) ва хӯрокашон гӯшти ҷонварон. Каюмарс бо номи Сиёмак писаре дошт, ки ба ҷанги девон рафту кушта шуд. Пас писари Сиёмак Хушанг бо дев ҷанги ду ӯро куштаву баъди Каюмарс ба подшоҳӣ расид. Дар замони Хушанг истехсоли оҳан кашф гардид ва аз он сохтани афзоре ҷун табару теша ба роҳ монда шуд. Хушанг аз дарёҳо ҷӯйҳо кашид, даштҳоро об доду кишоварзиро ҷорӣ кард. Оташ ҳам дар замони Хушанг кашф гардид, аз ба ҳам задани оҳану санг. Ва оташро парастид. Ба ин муносибат ҷашне тартиб дод, ки Сада ном гирифт. Гову ҳару гӯсфандро хонагиву ром кард. Аз пӯсти санҷобу қоқуму рӯбоҳу самур, ки мӯи нарм доранд, либос сохтанд ба мардум ёд дод.

Дар замони Тахмураси девбанд аз пашми гӯсфанду барра риштану бофтаи маъмул гардид, сиёҳгӯшу юз, бозу шоҳинро барои шикор истифода бурда, мокиёну хурӯсро ром кард.

Ҷамшед аз оҳан сохтани зирех, хӯд, ҷавшан, ҳафтон, диръ, баргусувон, риштану тофтаи бофтаи дӯхтани катон, абрешим, қаз, дебову ҳазро ба мардум омӯзонд.

Аз се баҳши Шохнома баҳши асотирӣ хеле кӯтоҳ буда, аз нисф зиёди китобро баҳши дуввум, яъне баҳши паҳлавонӣ ва қаҳрамонӣ ишғол мекунад. Паҳлавонони шӯҳратманди Шохнома Золу Рустам аз подшоҳии Манучеҳр сар карда, то подшоҳии Баҳман фаъолият мекунанд ва бештари ҳодисаҳои 700-солаи давраи даҳ подшоҳ аз саргузашту қорномаҳои онон иборат аст. Бо марғи Исфандиёр ва вафоти Рустам ин баҳш поён мегузирад.

Баҳши сеюми Шохнома, қисмати таърихӣ, асосан, замони Сосониёро фаро гирифта, бо қатли Яздигурди сеюм (632-651) ва Эронро забт кардани арабҳо ба охир мерасад. Қувваҳои баъдӣ дигар дар сурати истилогарони араб амал мекунанд.

Дар Шохнома ҳар як подшоҳӣ, хоҳ кӯтоҳ бошаду хоҳ дароз, қолаби муайяне дорад. Подшоҳ баробари ба тахт нишастан маҷлиси қабул орошта (бор дода), барномаи фаъолияти хешро баён мекунад. Ва қариб ҳамаи онон ваъда медиҳанд, ки барои ободиву озодии Эронзамин тамоми имкониятро истифода мебаранд, ба густариши адлу дод мусондат мекунанд ва ба хотири кӯтоҳ шудани дасти зулму тааддӣ ҳамаи чорахоро мебинанд. Бахши асосии ҳар як подшоҳӣ иборат аст аз рӯйдодҳои он давра. Чанд намунааш болотар зикр гардид. Фақат ба онҳо илова кардан лозим аст, ки баъзе подшоҳон бештар ба ҷангҳои озодихоҳона, баъзе ба ҷангу ҷидоли дохилӣ, баъзе ба ободонии кишвару беҳбудии зиндагии мардум шугл варзидаанд. Ва ҳар як подшоҳ дар арафаи марг ва ё даст кашидани ихтиёрӣ аз тахту тоҷ ба валиаҳду атрофиён васият карда, ононро ба адлу дод меҳонад. Ва ниҳоят дар охир ҳуди шоир аз зиндагиву марги подшоҳ хулосаҳо мебарорад, нопадории ҷаҳонро таъкид мекунад.

Достони Рустаму Сӯҳроб

Рустаму Сӯҳроб яке аз машҳуртарин достонҳои Шохнома аст, зеро ҳодисаҳои пуршӯру ғоҷиангез, сахнаҳои ҳаяҷонбахши паҳлавониву қаҳрамонӣ, бархӯрдҳои тезу тунди он хонандаву шунавандаро зуд ба худ мекашанд. Аз ин сабаб вақте хориҷиён бахшҳои аз Шохномаро тарҷума кардани мешуданд, интихоби онҳо бештар ба ҳамин достон меафтод. Аз ин сабаб Рустаму Сӯҳроб бештар ба забонҳои дунё тарҷума ва ба шакли китоби ҷудогона ҷой шуда, муаллифи ҳудро маъруфу машҳур гардондааст.

Ҳаҷми достон аз 1058 (ҷоли Маскав) то 1458 (ҷоли Душанбе) байт аст. Ҳодисаҳои он дар замони подшоҳии Қайқовус ба амал омадаанд.

ҶОИ ДОСТОН Андешаи асосие, ки аз мазмуну мундариҷаи достон берун меояд, ин аст, ки ҳар як қисми беҳирадона ва ҳамаҷониғаи насанҷида бо ғоҷи ва пушаймонӣ меанҷомад. Дар оғоз Таҳминаву Рустам гайри расму ойини маълум ба ҳамхобагӣ розӣ шуданду оқибати онро наандешиданд. Албатта, дар Шохнома андешаи маъмули замони модархудой акс ёфтааст, ки мувофиқи он зан ҳаққи интихоби шавҳарро дошт. Вале рафтори Рустаму Таҳмина ба ин русум низ мувофиқ намеояд, зеро онҳо пинҳонӣ аз ҳама ва барои як шаб бо ҳам мувофиқа карданду бас. Бинобар ин паймони он таври ногувору ғоҷиавӣ сурат гирифт. Дувум ин, ки Сӯҳроб зоҳиран бо нияти нек - ҷустуҷӯи падар ва ёриву мадад ба ӯ - лашкар меорад, аммо дар амал андешааш хом буди аз адлу инсоф дур, зеро ҳар як ҷангу лашкаркашӣ ҳазорон куштаву вайронаҳо ба бор меоварад. Бар андешаи хому нияти таразнок душманиву ғоҷиангезии подшоҳони Эрону Тӯрон зам

мегардал ва ходисаҳоро боз ҳам шиддат мебахшад, Ҳачир низ бо нияти нек, ки мабодо зараре ба Рустам нарасад, ўро ба Сўҳроб нишон наод. Нияти неки омехта бо дурўг оқибати нек нахоҳад дошт, зеро дурўг гуфтан аз бадтарин хислатҳои инсонист.

Ба андешаи Фирдавсӣ, Сўҳроб ҳеҷ гоҳ ба орзуи худ расида наметавонист, зеро вай ғайри қонун зода шуда буд ва ин фарзанди ғайриқонунӣ аз насли Рустам бошад ҳам, аз Рустам зўртаре бошад ҳам, ҳаққи ба олам ҳукмравоиро надорад, чунки ин тантанаи белоду бадӣ хоҳад шуд.

Ғайр аз ин, дар Рустаму Сўҳроб чун дар дигар дostonҳои Шохнома гоյи ватанпарастӣ мақоми хос дорад. Ин гоյ дар образҳои Рустаму Гурдофарид хеле барҷаста таҷассум ёфтааст. Фирдавсӣ бовар дошт, ки дар сурати зарурат қонун низ баҳри хифзи наngu номуси кишвар бо силоҳ ба по хеста метавонанд. Бо паҳлавоне чун Сўҳроб ба қанг баромадани Гурдофарид намунаи олии ҳамин гуна қонфишонӣ дар роҳи дифоъ аз кишвар аст.

УСТУХОН - Рустаму Сўҳроб монанди бисёр дostonҳои дигари
БАНДИИ Шохнома дostonи мустақилу қомилест, ки ба тамоми
ДОСТОН қонуну қоидаҳои эҷоди дostonи ҳамасӣ ҷавоб мегуяд.
Вай муқаддимаи кўтоҳе дорад, ки андешаҳои Фирдавсиро дар боби зиндагиву марг, доду бедод дар бар гирифтааст. Муаллиф дар оғоз ба василаи санъати бароати истехлол, анҷоми фочивии дostonро хабар медиҳад. Ин сухани дардомез ба он гувоҳӣ медиҳад, ки фочивае пеш хоҳад омад:

Агар тундбоде барояд зи қунҷ,
Ба хок афганад норасида турунҷ.
Ситамқора хонемаш ар додғар,
Хунарманд донемаш ар беҳунар,
Агар марг дод аст, бедод қист?!
Зи дод ин хама шўру фарёд қист?!

Ва хулосаи оғози дoston аз он иборат аст, ки
Ба гетӣ дар он кўш, чун бигзарӣ,
Саранҷом некӣ бари худ барӣ.

Воқеаҳои дoston аз он сар мешаванд, ки рўзе Рустам ба шикор мераваду аспаш гум мешавад. Оҳиста-оҳиста ходисаҳо густариш ёфта, ба задухўрди Сўҳробу Рустам оид мегарданд, ки авҷи онҳост. Баъди қушта шудани Сўҳроб Кайковус ба Эрон бармегардаду Рустам сўйи Зобулистон роҳ пеш гирифтун писарро ба хок сулурд. Бо ҳамин дoston ба охир мерасад. Ва 5-6 байт дар бораи ошқор намудани рози ҷаҳон бар инсон баҳс мекунанд.

Образҳои дoston

РУСТАМ

Образи Рустам дар ин дoston аз образи ӯ дар дигар дostonҳои "Шохнома" фарқ мекунад. Албатта, вай чун ҳамеша паҳлавони часуру беҳамто, мухофизу пушту паноҳи Эрон тасвир ёфтааст. Аммо вай дар ин дoston ба чанд коре даст зад, ки боиси пушаймонии ӯ гардиданд. Аввалан, дар ҳолати мастӣ ба Таҳмина сар фаровард, ки оқибат ба фочиа кашонид. Дуюм, вақте Гев номаи Кайковусро ба ӯ расонд, дар рафтаи ба дифоъи кишвар шитоб наварзид, ки сабаби хашми Кайковус гардид. Ва агар миёнчигарии Гударз намебуд, ӯ ба ҷанги Сӯҳроб намерафт ва Сӯҳроб метавонист Эронро тамоман харобу забт намояд. Сеюм, шабона ба қароргоҳи Сӯҳроб рафта, тағон Сӯҳробро кушт. Агар Жаңдаразм зинда мемонд, Рустаму Сӯҳробро бо ҳам мешиносонд ва фочиа рух наметод. Чаҳорум, бо вучуди он ки дар дилаш меҳри Сӯҳроб бештар мешуд, номи худро ҳеч ба ӯ намегуфт.

Аз сӯи дигар, дар ин дoston чанд хислати дигари Рустам ошкор мегардад. Вай дар бархӯрд бо Ковус часорату далерии худро ошкор месозад. Вақте Ковус ба Тӯс фармуд, ки Геву Рустамро "зинда бар кун ба дор", Рустам барошуфту ба Ковус хитоб кард:

Ҳама корат аз якдигар бадтар аст,
Ту ро шаҳриёри на андар х(в)ар аст.
Ту Сӯҳробро зинда бар дор кун!
Барошубу бадхоҳро хор кун!

Ва роҳи Зобулистонро пеш гирифт. Ана дар ҳамин вазъияти барои Эрон хатарнок дар натиҷаи хоҳишу зории Гударзу дигар сарони сипоҳ хифзи марзу буми ватанро аз ранҷиши шахси боло гузошта, аз роҳ баргашт ва ба ҷанги Сӯҳроб рафт.

Дигар ин, ки вақте Сӯҳроб дар гӯштии ӯро афтоид, бо тадбире аз марг раҳо ёфт, яъне ӯ Сӯҳробро фиреб дод, ки расми мо, паҳлавонон, он аст, ки дар бори нахует афтондани ракиб ӯро намескушем. Сӯҳробии ҷавони бетачриба ба ӯ бовар карду фиреб хӯрд.

Дар ин дoston Рустам баъди фаҳмидани шахсияти Сӯҳроб ҳамчун падари меҳрубону ғамхор, мотамзадаву гирифтори ғами бузург зоҳир мегардад. Вай бо ҳар роҳ мекушад, ки ба Сӯҳроб мадад расонаду ӯро аз ҷанголи марг бираҳонад. Бо ин мақсад вай бори аввал Гударзро назди Ковус барои нӯшдору мефиристаду бори дуввум худ равон мешавад. Аммо дер шуда буд. Сӯҳроб ҷон дод. Бо вучуди ин Рустам ба Ковус хашм нагирифт, балки ба оромӣ ба Ковус гуфт, ки ба ҳамроҳии Сӯҳроб кин нагираду ҷанг наҷӯяд, то онҳо ба Турон баргашта тавонанд. Нолаҳои зори Рустам ниҳоят муассиру ғамангез садо медиханд:

Дарег он руху бурзи болон ту,
Дарег он хама мардиву ройи ту!
Дарег ин ғаму хасрати ҷонгусил,
Зи модар ҷудо в-аз падар доғдил!

Хулоса, образи Рустам дар достони мазкур бо хислату рафтори нав ба нав пурра мегардад, ба вижа сустиҳои шахсияти ӯро ба чилва меоварад.

СҶҲРОБ Сӯҳроб - писари Рустаму Таҳмина - дар якмоҳагӣ мисли яксола, дар сесолагӣ ба чавгонбозӣ ва панҷсолагӣ тирӯ камонро ёд гирифт ва дар даҳсолагӣ аз ҳаман паҳлавонон гузашту касе дигар ёрон қувват озмудан бо ӯро надошт. Аз модар наҷоди худро пурсид:

Зи тухми киям в-аз кадомин гуҳар?
Чӣ гӯям, чу пурсад касе аз падар?

Чун аз суҳанони модар фаҳмид, ки ӯ писари Рустами паҳлавон аст, (Ту пури гави пилтан Рустамӣ, - Зи Достони Сомиву аз Найрамӣ, - мегӯяд дар ҷавоби Сӯҳроб модар), вай лашкар орошту роҳи Эронро пеш гирифт, то падарро ёбаду тахту тоҷи Эронро гирифта ба ӯ диҳад. Таҳмина бародари худ Жандаразмро ба ӯ ҳамроҳ кард, то Рустаму Сӯҳробро бо ҳам шиносонад, аммо ӯ ногаҳон аз дасти Рустам кушта шуд. Сӯҳроб ба Ҳачир, ки асираш афтида буд, умед баст ва ба воситаи ӯ падарро шинохтан хост. Вале Ҳачир ин корро накард.

Фирдавсӣ дар мисоли Сӯҳроб образи ҷавони пурзӯри бетачрибаро нишон додааст, ки ба сабаби сабукмағзиву гурури ҷавонӣ ба корҳои ғайриоддӣ даст мезанад. Вай мегӯяд:

Чу Рустам падар бошаду ман писар,
Набояд ба гетӣ касе тоҷвар!

Вай аз гурури зӯри ҷавонӣ лашкар орошту, аз фитнаи Афросиёб беҳабар монда, тӯхфаҳову лашкару паҳлавонони ӯ Хумону Бормонро пазируфт, ба фиреби Гурдофариду Рустам бовар карду ҳар ду роҳро кард ва охири пушаймон шуд. Гарчи борҳо дилаш гувоҳӣ медид, ки Рустам падари ӯст, бозубанди ӯро нишон намедид. Натанҳо ҷавониву бетачрибарӣ, ки Ҳачир низ ӯро фиреб медид, вай аз Рустам зӯртар бошад ҳам, мағлуб мешавад. Вай соддалавҳ аст. Бо як дидан ошиқи Гурдофарид мешавад, ғамзаву ишваҳои макқоронаи ӯро рост мефаҳмад ва сайдро аз даст медид. Тақдир Сӯҳробро ба марги маҳкум кардааст, зеро вай, аз як сӯ, ғайри расму оғини маъмули замони зода шудааст, аз ӯи дигар, бетачрибару мағрури зӯри бозувони худ аст, яъне бедонишу хирад ва тачрибаи рӯзгор танҳо бо зӯри бозувон ба мақсад расидан имконпазир нест.

ГУРДОФАРИД Фирдавсӣ шахсияти Гурдофарид - духтари Гаҷдаҳамро дар ду байт ба қалам овардааст:

Зане буд бар сони гурде савор,
Ҳамеша ба ҷанг андарун номдор,
Кучо номи ӯ буд Гурдофарид,
Замона зи модар чунин новарид.

Ба бодон ӯ сарв дехкон накишт.
Ду чашмаш - гавазну ду абру - камон.
Ту гуфтӣ ҳаме бишкуфад ҳар замон.

Сӯҳроб мафтуну гирифтори гуфтору чехраи зебон ӯ гардид. Бовар кард. Ҳамроҳ сӯин диҷ равон шуданд. Вақте Гаждаҳам дарвозаи қалъаро кушод, Гурдофарид даромаду дарвозаро бастанд. Сипас ба бодон девори қалъа баромаду ба Сӯҳробӣ гамгин бо ҳаида гуфт, ки ман насиби ту набудаам, гамгин машав. Лекин фаромӯш макун, ки дар охир аз Рустаму шоҳ шикаст хоҳӣ хӯрд. Хулоса:

Набошӣ бас эмин ба бозун хеш,
“Хӯрад гови нодон зи пахлуи хеш”.

Бо ҳамин фаъолияти Гурдофарид анҷом мепазирад. Вай хусусияти лаҳзагӣ дошта бошад ҳам, аз нигоҳи аҳамияти ватанпарастӣ бузургу бемонанд аст. Вай на танҳо ватанпарастӣ бемисолу паҳлавон аст, балки зоҳиран зебову дилрабо ва ботинан хирадманду ботадбир. Дар суҳан гуфтан, дар зебӣ, дар ҳуснувоҷу чолокӣ Сӯҳробӣ ядро тасхир кард. Рафтори ӯро дар майдони ҷанг ва ҳатто гурехтану найранг ба қор бурданаширо тамоми бошандагони қалъа писандиданду гуфтанд:

Ки ҳам разм ҳустӣ, ҳам афсуну ранг,
Наёмад зи қори ту бар дуда¹ нанг.

Образи Гурдофарид барҷастатарин образи зан дар Шоҳнома ва умуман адабиёти форсӣ буда, дар адабиёти ҷаҳон низ назари худро надорад. Адиб ва мунаққиди бузурги рус Н.Г. Чернишевский достони Рустаму Сӯҳробро дар тарҷумани В.А. Жуковский, ки тарҷума аз олмонӣ сурат гирифта буд, ҳаида, образи Гурдофаридро аз образи Чулеттаи Шекспир болотар гузоштааст.

ОБРАЗҲОИ ДИГАР Образи **Таҳмина** аз он ҷиҳат ҷалиб аст, ки бо хоҳиши дил ба хобгоҳи Рустам меравад, изҳори муҳаббат мекунад, қом мегирад. Аммо ҳадафи ӯ ҳамсари доимии Рустам шудан набуд. Ӯ фақат мехост, ки аз Рустам фарзанде дошта бошад. Бинобар ин, қори носанҷидаву ниҳонии ӯ оқибати нугуворе бор овард.

Кайковус дар ин дoston низ чун шоҳаншоҳи худхоҳу сабуқфикр тасвир ёфтааст. Вай аввал барои дертар омаданиаш аз Рустам меранҷад, ба ғазаб меояд ва ба дор кашидани ӯро мефармояд. Дар охир ҳамчун шахси бадқина ба Сӯҳроб нӯшдору намедихад, зеро ба василаи мурдани ӯ ба Рустам зарба задан мехоҳад ва яке аз сабабҳои марги Сӯҳроб мегардад.

Афросиёб, ки ҳамеша дар қасди Эрон буд, лашкарқашии Сӯҳробро меписандад, ба ӯ ёрӣ мефиристад. Барои ӯ фарқ надошт, ки дар ҷанг Рустам мемирад ё Сӯҳроб. Дар ҳар ду маврид ҳам ӯ бурд мекард.

¹ Дуда - авлод, донандон.

Яке аз образҳои барҷастан Шохнома образи **Гударзи Кашвод** аст, ки дар ин дoston низ ширкат варзида, хираду заковати хешро ошкор месозад. Вай Кайковусро хангоми хашм гирифта ба Рустам сарзанишро мекунад, Рустамро аз роҳ бозмедорад ва дар масъалаи нӯшдору Кайковусро боз танқид мекунад.

Дар мавзӯи Рустаму Сӯҳроб чандин намоишнома ва филмҳо офарида шудаанд.

Достони Сиёвуш

Достони Сиёвуш яке аз дostonҳои марказии Шохнома буда, дар асоси такмили образи асотири ба майдон омадааст. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ханӯз 4 ҳазор сол пеш мардумони эронинаҷод Сиёвушро ҳамчун худованди наботот эътироф карда, ба парастии ӯ мепардохтаанд. Аввалин маълумот оид ба Сиёвуш дар Яштҳо оварда шуда, шoҳи каёнӣ буданаш таъкид мегардад. Сарчашмаҳои баъдинаи фарҳангии то замони зиндагии Фирдавсӣ ба хулқу хӯй ва сурату сирати Сиёвуш иловаҳо намуда, симон ӯро хотирнишину барҷаста намуданд. Ба василаи такмили ниҳони Фирдавсӣ бошад, образи Сиёвуш ҳамчун шахси росткору ростандеш, зебову заковатманд ва ба ноҳақ шахидгашта абадзинда гашт:

Кухангашта ин дostonҳо зи ман,
Хаме нав шавад бар сари анҷуман.
Агар дод бояд, ки монад ба ҷой,
Биёрою з-он пас ба доно намоӣ.

МУНДАРИҶАИ Пояи асосии дostonро гоҷи хиради созадан инсонӣ,
ГОЯВИИ ки баҳри пойдории сулҳу салоҳ равона карда
ДОСТОНИ шудааст, ташкил медиҳад. Абулқосим Фирдавсӣ
СИЁВУШ тавассути тимсолҳои офаридааш муборизан азалии қувваҳои аҳриманиву хурмузиро нишон дода, пирузии рӯшноиро бар зулмат инъикос менамояд. Маҳз хиради созадан инсонӣ боиси ободии оламу одам, шукуфои мамлакат ва пойдории сулҳу ваҳдат буда, абадияти рӯҳи дорандаашро таъмин менамояд. Беҳирадӣ бошад, боиси пайдо шудани хулқу хӯйи номатлуб, сифатҳои касифи вайронкор, бухлу ҳасуди нафратовар аст. Меван он дар калом ҳолате бошад, талху пурзиён, беоқибат мебошад.

Кору кирдори ништирокчиёни дoston талқини ин андеша аст.

СУЖЕТИ Рӯзе гурӯҳи паҳлавонони дарбор ба шикор
ДОСТОН мебароянд. Пас аз сайди зиёд ба бешае наздик шуданд. Тӯс ва Гев аз гурӯҳи чудо шуда, баҳри идоман шикор ба он ворид мешаванд. Дар беша ин ду паҳлавон ба духтари соҳибчамоле рӯ

ба рӯ гашта, аз ӯ хол мепурсанд. Духтар киссан дар беша пайдо шуданашро накл мекунад. Аз накли ӯ маълум мешавад, ки ӯ ашрофдухтар асту бинобар хашму пархоши падар дар ин ҷо паноҳ мечӯяд. Пахлавонон аз хусну малохати ӯ мафтун гашта, барои бар ӯ соҳибӣ кардан бо ҳам ба муноқиша мепардозанд. Пас аз даҳолати миёнарав розӣ мешаванд, ки духтарро ба дарбори Ковус ҳозир кунанд.

Ковус муноқишаро ба фоидаи худ хал намуда, духтарро, ки ҳам зебо буду ҳам фаридунзода, ба издивоҷи худ мегирад.

Баъд аз нӯҳ моҳ аз ин издивоҷ писари зебо ба дунё меояд:

Чудо гашт аз ӯ кӯдаке чун парӣ,
Ба чеҳра ба сони Бути Озарӣ...

Пас аз фол кушодан, тарбияи кӯдакро Рустам ба ӯҳда мегирад. Таҳамтан бо тамоми масъулият ба тарбияи шохзода рӯ оварда, то ба балогат расидан ӯро дар Зобул бо қору кирдори мулкдорӣ, мардиву мардонагӣ, шуҷоату қадршиносӣ, ростиву росткорӣ ошно сохта, сабакҳо медиҳад:

Савориву тирӯ камону каманд,
Инону рикобу чиву чуну чанд.
Нишастан гаҳи бодаву майгусор,
Ҳамон бозу шохину юзи шикор.
Зи доду зи бедоду тахту кулоҳ,
Суҳан рондану ҳам зи кори сипоҳ,
Ҳунарҳо биёмӯхташ сар ба сар,
Басе ранҷ бардошт, к-омад ба бар.

Таълиму тарбияи Сиёвуш бо муваффақият поён меёбад ва ӯ орзуи хидмати содиқонаи падарро ихтиёр мекунад:

Падар бояд акнун, ки бинад зи ман,
Ҳунарҳои омӯзиши Пилтан.

Вале дар дарбори Ковус Сиёвуш ба муроди дил намерасад. Ҳарчанд падар аз ҳунарҳои писар шод шуда бошад ҳам, бинобар дасисаҳои аҳли дарбор ва махсусан модарандари Сиёвуш Судоба, бар садокату ростии ӯ шак меорад.

Судоба бо Сиёвуш ишқ варзидан хоста, бо ҳар роҳ ӯро ба дом кашиданӣ мешавад. Сараввал, барои он ки Сиёвушро ба худ наздик намояд, масъалаи издивоҷи ӯро пеш мегузораду тибқи одати қаён, духтарашро бар Сиёвуш пешниҳод менамояд. Вале чун худ хаваси дигаре дошт, ба рафтору гуфтори хеш Сиёвушро аз асли мақсад огоҳ менамояд. Сиёвуш аз ин рафтори ӯ дар ҳайрат мемонад ва ба ҳар роҳе аз Судоба дурӣ мечӯяд.

Сиёвуш, ки ҷавони соҳибқадру заки, росткору покизарафтор, соҳиби ахлоқи ҳамида буд, ба ҳеҷ сурат наметавонист бар шарафу номуси худ, обрӯву эътибор ва муҳаббати падар хиёнат ҷоиз бинад. Вале Судоба

аз роҳ нагашт ва тарикӣ тӯхмату таҳдидро пеш гирифт. Ҳамаи ин тӯхмату фитнаангезиҳо сабаб шуд, ки Сиёвуш аз чандин имтиҳон бигзарад. Билохир, ҳатто баҳри исботи ҳақиқат аз байни оташи фурӯзон, ки “аз ду кӯҳ хезум” ташкил ёфта буд, мегузарад. Бо ин амали худ Сиёвуш падари бадгумонро шармсор ва сари сабзи худро сарфароз мекунад. Марди Сиёвуш боз дар он аён мегардад, ки бо вучуди ин қадар фитнаву адоват, хиёнату разолат ва носипосӣ нисбат ба ӯ аз ҷониби Судоба, хашми падарро нисбат ба модарандар фурӯ нишонда, куштанаширо боз медорад.

Аз ин пас, Сиёвуши дилафғор аз падар, аҳли дарбор ва атрофиёни падар дилмонда мешавад ва бо ҳар роҳе аз ин муҳити риккатовар дурӣ меҷӯяд.

Шоҳи Турон Афросиёб ин хама кашмакашиҳои дарбори Ковусро дида, бо гумони вақти муносиб ва забту истилои осони он, ба Эрон лашкар мекашад. Сиёвуш бо ҳамроҳии дигар ватанхоҳон ба муҳофизати марзу буми кишвари худ ба по меҳезад. Ин худ василае буд, ки аз домҳои пешомад раҳо ёбаду, чун муҳофизи Ватан шӯҳратёр гардад. Дар мубориза бар зидди Афросиёб ба Сиёвуш Рустам ҳамроҳӣ менамояд. Набарди наздисарҳалӣ бо ғалабаи эронӣ ва мағлубияти туронӣ инчом меёбад. Афросиёб барои раҳна нашудани марзу буми Турон, бо маслиҳати мубадону меҳтарони дарбори хеш, ба Сиёвуш номаи сулҳҷӯёна мефиристад. Сиёвуш, ки худ ақли созанда дошту таманнои ободӣ мекард, сулҳу салохро маъқул медорад. Бо мақсади тасдиқи дурустии кирдори хеш Сиёвуш ба падар нома навишта, аз азми худ ӯро огоҳ кардани шуда, маслиҳат меҷӯяд. Баробари бо нома дар назди Ковус пайдо шудан Таҳамтан ба зерӣ борони таънаву надомат меафтад. Рустам бо далелу бурҳонҳои раднашаванда аз мардӣ, шучоат, заковат ва дурандешии Сиёвуш дар ин иқдом сухан ронда, каҳру ғазаби Ковусро меафзояд. Ниҳоят Рустам аз сарлашкарӣ дур карда шуд. Ҳис сарфармондеҳи лашкари Эрон таъин мегардад. Ковус майли ҷанг ва ғалабаи мутлақро дошт, ҳарчанд медонист, ки ин ниётҳои боиси бадномӣ ва хичолати писараш аст.

Чун ҷавоби падар ба Сиёвуш мерасад, ӯ маҳзун мегардаду ба хаёл фурӯ меравад. Бо вучуди ҳурмату эҳтиром ва муҳаббати пок нисбат ба падар доштан, Сиёвуш аз фармони падар сар тофта, бо амри дил паймони сулҳро боло менидорад. Бо мақсади пайдоршавии ин аҳд Сиёвуш силоҳи хешро ба Баҳром супорида, дар пайи суроғи ҷое мешавад, ки аз ӯ на ному на нишон бошаду на касе ӯро озор диҳад:

Яке кишваре ҷўям андар ҷаҳон,
Ки номам зи Ковус гардад ниҳон.
Зи хўйн бади ӯ сухан нашнавам,
Зи пайкори ӯ як замон бигнавам...

Аз ин фикри Сиёвуш Афросиёб огоҳ гардида, ба ӯ пуштибонии худ ва мулки худро пешниҳод мекунад. Харчанд Сиёвуш аз хулқу хӯи Афросиёб огоҳ буду хуб медонист, ки

Зи душман наояд магар душманӣ,
Ба фарҷом харчанд некӯ кунӣ.

Бо вучуди ин, бо хазорон умеду орзу ин пешниҳоди ӯро қабул менамояд. Афросиёб бо маслихати Пирон, Сиёвушро хуш мепазирад. Оҳиста-оҳиста Сиёвуш, ки закиву хоксор, хушсухану хушрафтор буд, дарбориён ва хоса Афросиёбро мафтун менамояд. Кор то чое мерасад, ки Афросиёб ба ҷуз Сиёвуш бо дигаре ҳатто сухан намекунад:

Сипаҳбуд чӣ шодон будӣ, чӣ диҷам,
Ба ҷуз бо Сиёвуш набудӣ ба хам.
Зи Чаҳну зи Гарсевазу ҳар кӣ буд,
Ба кас роз накшоду шодон набуд.
Магар бо Сиёвуш будӣ рӯзу шаб,
Аз ӯ баркушоӣ ба ханда ду лаб.

Аз ин пас Пирон барон мустаҳкамтар гардидани мавқеи Сиёвуш дар дарбори Афросиёб ва ба пурагӣ фаромӯш кардани ғаму андӯх духтарашро ба ӯ никоҳ мекунад:

Ҳаме буд бо ӯ шабу рӯз шод,
Наёмад зи Ковус бар дил-ш ёд.

Муддате нагузашта Пирон боз баҳри таквияти қаробати Сиёвуш бо Афросиёб чораҷӯӣ менамояд. Бо кӯшишу заҳмати ӯ Сиёвуш духтари Афросиёб Фарангисро ба занӣ гирифта, гӯё амнияти худро ба пурагӣ таъмин менамояд. Баробари бо Афросиёб пайванди хунӣ ёфтани Сиёвуш мулкҳои зиёдеро ворис мегардад.

Сиёвуш, ки ақлу тамизи созанда дошт, дар ин сарзаминҳо ба корҳои ободонӣ машғул мешавад. Дар андак вақт ду шахр-Гангдиж ва Сиёвушгирдро месозад, ки бо ободӣ ва шахомату шукӯҳ овозаи олам мешаванд. Дар ин шахрҳо мардум осудаву тандуруст буда, дар пайи беҳбудӣ рӯзгори хешанд. Адолати иҷтимоӣ, табиати хушгӯро ва умеди фардои босафо мардумро ба корҳои созандигиву пешбар ҳидоят мекунад:

Бино кард чое, чунон дилкушоӣ
Яке шорсон андар он хуб ҷой
Бад-ӯ коху айвону майдон бисохт
Дарахтони бисёр-ш андар нишохт.
Бисозид чое чунон чун бихишт
Гулу сӯмбулу наргису лола кишт...

Пирон овозаи шукӯҳу азамат ва ободиву осудагии шахру пойтахти Сиёвушро ба гӯши Афросиёб мерасонад. Афросиёб аз ин огоҳ гашта, бародарашро баҳри тасдиқ ёфтани бо ҷашми худ дидан ба он ҷо мефиристад.

Гарсеваз ба Сиёвушгирд омада, онро аз овозаҳо садчанд ободтар мебинад ва хисси рашку бахилнаш боло мегирад. Ӯ бар созандагиву ободони Сиёвуш, меҳрпарварин Афросиёб бар Сиёвуш, меҳру мухаббати аҳли кишвар ба ӯ ҳасад бурда, дар пайи барҳам задани онҳо камар мебандад:

Дилу мағзи Гарсеваз омад ба чӯш,
Дигаргуна тар шуд зи ойину хӯш.
Ба дил гуфт соле дигар нагзарад,
Сиёвуш касеро ба кас нашмарад.
Ҳамаш подшоҳиву ҳам тахту гоҳ,
Ҳамаш ганҷу ҳам буму бар, ҳам синоҳ,
Нихони дили хеш пайдо накард,
Ҳаме буд печону рухсор зард.

Гарсеваз даст ба дасисабозӣ зада, бо тӯхмату бӯхтон дар андак вақт Афросиёб ва аҳли дарборро бар зидди Сиёвуш меҳезонад. Афросиёб бо лашкари азим бар мулки Сиёвуш ворид мешавад ва ӯро асир мекунад ва билохира ба қатл месупорад.

Афросиёб ҳатто духтараш Фарангиси хомиладорро низ аз тахт фароварда, ба маҳбас мешинонад, то овозаи қатли Сиёвуш ба Эрон нарасад...

Достони Сиёвуш бо он анҷом мепазирад, ки пас аз чанде ҳабари ноҳақ кушта шудани Сиёвуш ба Рустам мерасад. Рустам бо лашкари зиёд аввал ба дарбори Ковус омада, Судобаро, ки сабабгори асосии нокомиҳои Сиёвуш буд, ба қатл мерасонад, пас ба Турон ҳучум намуда, қасоси Сиёвушро меситонад.

ОБРАЗИ СИЁВУШ Фирдавсӣ ба симон Сиёвуш диққати муҳсуҷ дода, аз интидо то ба интиҳои дoston онро сайқал медиҳад. Тибқи раванди сюжет ӯ аз як тифли озодаву дӯстру ба марди оқилу хушрӯ такомил меёбад.

Бо кӯшишу захимати Рустам Сиёвуш тарбияи ҷисмонӣ, рӯҳонӣ ва ақлонӣ ёфта, чун паҳлавони соҳибақл, ҳалиму покизарой ва сахиву дурандеш ба камол мерасад. Ӯ ба зиндагӣ дили гарм дошта, умеди хизмати содикона қардан ба Ватанро дорад. Бо вучуди печу тобҳои зиндагӣ, рашку ҳасад ва ҷангҷӯиву кинаварзиҳои атрофиён, пайваста ба сулҳу субот ва созандагӣ баҳри оқибати хуш кӯшиш ба ҳарҷ медиҳад. Кина, бухлу ҳасад, рашк, қаҳру қазаб, беҳирадиву вайронкорӣ ҳоси ӯ нест. То лаҳзаи охири умед ба фарҷоми хуб дорад. Ӯ ҳатто вақте лашкари анбӯхи ҷангҷӯи Афросиёбро мебинад, ба лашкариёнаш ханҷаркаширо манъ намуда, роҳи мусолиҳа меҷӯяду бори дигар босуботни худро дар роҳи сулҳу сафо исбот менамояд.

Сиёвуш дар мулкдорӣ низ ҳамто надорад. Ҳамеша шаҳр месозаду онро обод мекунад. Аз фароғату захимати мардуми кишвараш огоҳ асту

бахри офияти онҳо кӯшишҳо мекунад. Ин аст, ки ўро чун шохи одилу раиятпарвар дўст медоранд.

Дар образи Сиёвуш Фирдавсӣ умеду армони худро таҷассум намуда, ба ў вафодорию муҳаббат, ростиву самимият, каромату шафоат, ақлу заковат, мардӣ ва кавиуродагӣ, собитқадамӣ барин хислатҳои наҷиби инсониро арзонӣ медорад.

ОБРАЗИ ПИРОН Пирон пири хирадмандест, ки тамоми хираду дониши худро баҳри ишқу рафоқат ва сулҳу салоҳи омиёну ҳокимон равона мекунад. Маҳз хирадмандиву далолати ў буд, ки Афросиёб бо Сиёвуш сулҳ бааст. Сиёвушро ба дарбори худ хонд ва хурмату иззаташро ба ҷо овард ва ба ҷанги Эрону Турон хотима бахшид. Ҳамчунин, ба туфайли дурандешиву заковатмандии ў Сиёвуш дар мулки бегона соҳиби зану фарзанд гардида, шаҳрҳо сохту аз хавф эмин шуд. Маҳз Пирон буд, ки Фарангис аз қатл халосӣ ёфта, Кайхусравро таваллуд кард. Сабаби зинда монда, ба Эрон расидани Кайхусрав ҳам хизмати ин пири хирадманд аст. Пирон аз зумраи он фарзонагоне аст, ки баҳри саодату шуқуфони кишвар ҳама малакаву маҳораташро сарф мекунад.

Дар тимсоли ў Фирдавсӣ ақлу хиради созандаи инсониро тараннум карда, бардавомии некию наққориро таъкид менамояд.

ОБРАЗИ РУСТАМ Дар Достони Сиёвуш Рустам ба тарзи дигар таҷассум меёбад. Ў дар дoston ҳамчун мураббии пурдону меҳрубон нишон дода шуда, тамоми ҳунару хиради хешро баҳри тарбияи шогирдаш равона менамояд. Рустам мураббист, ки баҳри нағму номуси шогирди хеш, барои пойдор намудани азму суботи ў, хичолат наққидани вай бо рақибон пархош мекунад. Барои хифозати ҷисму ҷон ва покӣи ақлу имони Сиёвуш ба ҷанг мебарояд, аз ҳасудону қотилони шогирдаш интиқом мегирад. Образи ў образи устои ҷоннисоре аст, ки баҳри донишандӯзӣ, пойдорӣи ақида ва пешрафти ҳамачонибан шогирд саҳт босубот аст.

ОБРАЗИ ФАРАНГИС Фарангис зани покдоману вафодор ва содиқу меҳрубон аст. Ў ба шавҳари худ меҳри бепоён дошта, қарзи худро дар маслиҳату ҳамдастӣ қардан ба қорҳои ў медонад. Барои хифзи ҷони шавҳар далерона бо падари хеш ба муноқиша меҳезад ва аз ў пуштибонӣ қарданӣ мешавад. Далериву бебоқӣ ва муҳаббати ў ҳангоми бо Афросиёб тундӣ қардан ва фарзандашро муҳофизат намудан, ҳеле барҷаста ҳувайдо мегардад.

Илова бар ин, дар тимсоли ҳулку ҳўй, суҳандониву муҳокимарониҳои ў бо мусоҳибонаш оқилӣ, дурандешӣ ва нозуқбинии занони отифа таҷассум ёфтаанд.

Дар симои Фарангис Фирдавсӣ хислатҳои баргузидаи занону духтаронро инъикос намудааст.

ОБРАЗИ СУДОБА Образи Судоба баръакси Фарангис буда, хама хислатҳои манфуру разилона бар худ гирифтааст. ӯ харчанд зани зохиран зебову сухандон бошад ҳам, ботини тираву торик дорад. ӯ занест, ки барои расидан ба мақсад аз хама макру хила истифода мебарад. Барои ӯ мафҳумҳои шараф, номус, нанг, покизагӣ, ростиву росткорӣ, ифбат, садокат садое беш нестанд. Хаваси болини писарандар кардан ва дар ин роҳ аз “суханбозӣ” ба таҳдид гузаштан, тӯхматҳои касношунид пеш овардан, меҳри Ковусро ба писар сует намудан, худ гувоҳи ин аст. Разилии Судоба ба вақти тифлоии маъсумро қурбонии тӯхмати худ кардан боз барҷастиатар хувайдо мегардад. ӯ аз рехтани хуни ноҳақ боке надорад. Маҳз бадхӯиву фитнагарии Судоба буд, ки душманони Эрон бар зиддаш бархостанд, Сиёвуш ғариб гашту ба ноҳақ ҷон дод, ҷанги Турону Эрон аланга гирифта, садҳо ҷавонмард кушта шуд.

Кушта шудани Судоба аз ҷониби Рустам худ як амри воқеӣ буда, пирӯзии адл бар дод, хайр бар шар, некӣ бар бадӣ аст.

Судоба тимсоли зани бадгӯхар, бевафо, маккор, танпарвари беҳаё, риёкору бадкеш мебошад.

ОБРАЗИ ГАРСЕВАЗ Гарсеваз ҳам мисли Судоба аз зумран образҳои манфии Достони Сиёвуш аст. Хислатҳои ӯ дар тамоми рафти дoston зухур карда, нафрати касро бармеҳезонад. ӯ марди бадкеш, игвогар, дурӯгӯ, ҳасудбар ва бадрашқу нотавонбин мебошад. Зӯриву тавоноӣ, шучоат, заковат ва созандагии Сиёвушро ҷашми дидан надораду бар ӯ ҳасад мебарад.

Дар ободонии кишвар-тахтхоҳиву дар раиятпарварӣ-қуввачамъкунӣ мебинад. Бухлу ҳасад ва бадгумонии ӯ ба талаву торочи шаҳрҳои Сиёвуш, қатли Сиёвуш, маҳкумии Фарангис, یتимии Кайхусрав, ҷанги Эрон бо Турон, марги ҳазорон ҷанговари диловар оварда мерасонад.

Фирдавсий дар образи Гарсеваз хислатҳои манфури инсонӣ, аз қабилӣ бухлу ҳасад, ноҷавонмардиву адоват, кинаварҷиву игвогариро таҷассум намуда, беоқибатии онҳоро хеле барҷаста нишон медиҳад. ӯ бори дигар таъкид менамояд, ки дар ҳар сурат Хайр бар Шар ғолиб омада, некиву нақӯкорӣ боқӣ мемонад.

ОБРАЗИ КОВУС ВА АФРОСИЁБ Дар достони мазкур образҳои Ковус ва Афросиёб ба ҳам қаробат дошта, аз якдигар фарқи зиёде надоранд. Ҳар ду шох чоҳталаб, шӯҳратпараст, сабуксар, бемулоҳиза, гапран, бадгумон ва ҷангҷӯянд. Ҳар ду қадриношинос буда, бо сабуксарии фавқулодда некиву хизмати содиқонаро дар як он фаромӯш мекунанд. Ҳилму шафқат ва сулҳу салоҳро танҳо дар сурати ноилоч шудан ба ёд меоранд, вале лаҳзае нафси бадгавҳари худро аз хотир намебароранд. Ҳар ду волидони бемеҳри ситамкор бар фарзандони худ ҷабру зулм, оворагиву укубатро ҷонз медоранд. Фарқи

онҳо дар он аст, ки дар бадахлокиву беҳирадин яке зан пешдари буда, дигариро бародар хидоятгар аст.

Аҳдшиканиву носипосей ҳам аз хислатҳои “баргузидан” Ковусу Афросиёб мебошад, ки дар дoston хеле амиқ нишон дода шудааст.

Муаллиф дар дoston ба воситаи хислатҳои маифур, вале побарҷон Ковусу Афросиёб ба шохони замони ҳуду пасомад панд дода, беокибати сабуқфикрӣ, ишрату таипарастӣ, шаҳват, ҷабру ситам, қаҳру ғазаб ва аҳдшиканиро хеле барҷаставу олий нишон медиҳад.

Мундариҷаи ғоявии Шоҳнома

ВАТАНХОӢИ Шоҳнома асари бузургест, ки дар замони Сомониён арзи вучуд намуда, қариб тамоми соҳаҳои зиндагию фаро мегирад. Вале чанд ғояи асосиву умда ҳастанд, ки аз оғоз то анҷоми китоб пайваста таъкид меёбанд. Борҳо зикр гардид, ки Шоҳнома дар замоне офарида шуд, ки ба ин давлати бузург ҳатари марг ва завоҷ таҳдид мекард. Бинобар ҳамин шоири бузург қабл аз ҳама муҳофизати ягонагӣ ва истиқлоли ин давлатро пеш гузошта, тамоми шаҳрвандони мамлакатро ба мудофия ва муҳофизати Ватани азизи худ даъват мекард. Аз ин рӯ, сархати ғояҳои Шоҳнома ғояи ватанпарастист. Дигар ғояҳо аз ҳамин сархат ибтидо мегиранд, зеро маҳз андешаи ватанхоӣ, нигоҳдории озодиву яклухтии кишвар, ободиву шукуфоии он сабаби офариниши Шоҳнома гардидааст.

Фирдавсей чун фарзанди барӯманди Эронзамин пеш аз ҳама бар дифоии Эрон бармеҳезад ва аз ҳамнаҷодони худ инро талаб менамояд. Вай орзу дорад, ки кишвараш ҳамеша мустақилу пойдор, ободу зебо ва дур аз ғазанди пойи бегонагон бошад, дар ин сарзамин мардум бо шодмониву сурур ва бархӯрдор аз неъматҳои моддӣ умр ба сар баранд. Ба ин хотир подшоҳоне чун Ҷамшед, Кайхусрав, Хусрави Анӯшервон, паҳлавононе чун Сому Зол, Гурдофариду Исфандиёр, Баҳроми Ҷубинаву Рустам (сарлашқари Эрон, ки бо Саъди Ваққоси араб ҷангид), паёмбароне чун Зардушт, Монӣ ва Маздак, пешовароне чун Кова ва дигару дигарҳо тамоми нерӯву тавони ҳешро дарег надоштаанд.

Бузургтарин симои Шоҳнома Рустами Дoston чун олитарин намунаи паҳлавони ватанхоӣ посбони кишвар офарида шудааст. Ҳар ҳатари ҷиддӣ, ки ба сари Эронзамин меояду онро дигарон бартараф карда наметавонанд, бо тадбири қувваи бозувону шамшеру Рустам аз байн бурда мешавад. Барои ӯ ҳаман ноҳияҳову вилоятҳои Эронзамин баробар азизу арҷманд буданд. Вай Сугду Бохтару Систону Гургону Сифохонро аз ҳам ҷудо намедонист.

Вобаста ба шахсияти подшоҳон Фирдавсей зикри ниҳоят муҳимме пеш мениҳад ва онро бо мисолҳои барҷаста тақвият медиҳад. Ба

андешан ӯ, подшоҳ, ва умуман ҳар як инсон аз дастовардҳои хеш набояд каноатманд гардад, зеро касе, ки ҳамаи орзуҳои ҷоман амал мепӯшад, аз кӯшишу талош бозмемонаду ба нобудӣ маҳкум мегардад ва бо мағрурӣ аз роҳи инсонӣ берун қадам мегузорад. Ҷамшед ба ҳамаи орзуҳои расид, зиёда аз ин, мамлакат ҷунон ободу серу пур шуд, ки мардум дарду ранҷро фаромӯш карданд. Марг аз байн рафт. Аз ин ҳол Ҷамшед мағрур шуду худро Худо пиндошт ва даъвои худро кард. Дар натиҷа фарри эзидӣ ӯро тарк кард ва ӯ ба хориву мазалилат кушта шуд.

Ё худ Кайхусрав бузург ба ҳамаи орзуҳои расид: ба саҳтиҳо аз ҷанги Афросиёб раҳой ёфт, хамроҳи модар ба Эрон омад, ба тоҷу тахт расид, касоси падараш Сиёвушо аз Афросиёбу Гарсевазу Гуруӣ гирифт. Эронро аз ҳамаи хатарҳо амон доду ободу зебо гардонид, дар ҳама ҷо адлу додро барқарор намуд. ӯро дигар ба дунё дилгарми намонд. Худро аз мардум канор гирифт, ба ибодат машғул шуд ва ниҳоят шабе зеро барф монду нопазид гардид.

Ин ду мисоли барҷаста гувоҳи онанд, ки Фирдавсӣ ҷонибдори зиндагии ҳадафманд аст. Чун барои зиндагӣ дар пеш ҳадафе нест, он зиндагӣ ба марг баробар аст. Зиндагии ҳадафманд он аст, ки инсон аз муваффақиятҳои худ саргарму қонеъ нашавад.

Ҷамзамон бо эҷоди симоҳои барҷастаи подшоҳони одилу некӯкор Фирдавсӣ ба нақӯшиши подшоҳони бедодгару пешкорони онон мепардозад. Камтарин нишони зулму ҷавр ба бузургтарин эътирози шоир дучор меояд, ки Заҳҳок, Афросиёб, Арҷосп, Кайковус, Гуштасп аз ҳамин қабиланд. Заҳҳок ба тамоми маънӣ подшоҳи золим буда, барои расидан ба мақсади нопоки хеш на танҳо ба куштани падар тайёр аст, балки тайёр аст, ки тамоми мардумро то охири нафар қурбон созад. Афросиёб ҳамеша фурсат меҷӯяд, то ба Эронзамин ҳучум оварда, онро ба ҳок яксон кунад ва дар ин роҳ аз ҳеч гуна макру фиреб, бадахдиву паймоншиканӣ даст намекашад. Ва оқибат ҳам ба дасти набераи худ Кайковус ба ҷазои аъмолаш мерасад. Кайковус подшоҳи сабукфикру лофзан, носипосу зудхашм аст, ки пас аз ҳар як рафтори ношоиста ба азобу уқубати ҷисмониву рӯҳӣ дучор меояд, аммо ҳеч ислоҳ намешавад. Гуштасп барои ин ки писараш Исфандиёр тахту тоҷро аз ӯ нагирад, ӯро бо макру хила ба ҷангҳо мефиристад, ба зиндон мепартояд.

Фирдавсӣ имон дошт, ки подшоҳони бедодгару тундхӯ на танҳо дар зиндагӣ ба ҷазои аъмолашон мерасанд, балки дар охираат низ ба гуноҳони худ ҷавоб хоҳанд гуфт.

МАСЪАЛАИ ҶАНГ ВА СУЛҲ

Дар пайваستاгӣ бо гоҳҳои ватанпарастӣ ва подшоҳи одил масъалаи ҷангу сулҳ пеш меояд, ки он ҳам дар саросари Шохнома акс ёфтааст. Чун Шохнома асари бузурги қаҳрамонист, бештари саҳифаҳои онро тасвири пурғунҷоини қорзорҳову набардҳо баҳри истиклолу озодии

Ватан, чангхон кинхоҳӣ ташкил медиханд. Ҳама чангу чидолҳо, хусусан талошҳои Рустам, Сӯхроб ва паҳлавонони дигари Эрону Турон аслан ба хоҳири барқарор намудани сулҳу салоҳ ва адлу дол сурат мегиранд. Аз ин ҷост, ки шоир қаҳрамони паҳлавонро бо самимияти тамома ба қалам меоварад. Аммо зимни тасвирҳои пурҷозибии майдони чанг андешаҳои аз забони қаҳрамон ва аз номи худ шоир ифода гардидаанд, ки аз эътирози шоир нисбат ба чангу хунрезӣ гувоҳӣ медиханд. Вақте душман аз сулҳ лам мезанад, ба тег даст бурдан раво нест.

Фирдавсӣ бо вучуди он ки чангҳо ва қаҳрамониву паҳлавонихоро бо шӯру ҳаяҷони бузург тасвир менамояд, худ тарафдори чангу хунрезӣ нест. Вай тарафдори чангест, ки ба хоҳири дифоъ аз марзу буми ҳеш бурда мешавад. Бинобар ин пайваста бартариву бехтарии сулҳу салоҳро бар чанг таъкид намудааст:

Зи чанг оштӣ, бегумон, бехтар аст.

Ниғаҳ кун, ки говат ба чарм-андар аст.

МАСЪАЛАҲОИ АХЛОҚӢ ДАР ШОҲНОМА Тарбияи шарофатмандонаи фарзандон ва умуман инсонии комил дар ҳар даври замон мақоми аввалиндарача дорад. Аслан ҳам вазифаи асосии адабиёти бадеъ тарбияи инсон аст. Бинобар ин, Абулқосими Фирдавсӣ низ чун гузаштагонӣ ҳеш Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абушақури Балхӣ ба ин масъала диққати зиёд додааст.

Барои он ки инсон ватанпарасту одилу некӯкор ба қамол расад, сифатҳои некро дар ӯ тарбият кардан мебошад. Бо фаро гирифтани маҷмӯи сифатҳои некро инсон хирадаманд мешавад ва маҳз бо ҳамин сифати ҷомеъ аз тамоми мавҷудоти олам боло меистаду фарқ мекунад:

Хирад афсари шаҳриёрон бувад,

Хирад зевари номдорон бувад.

Хирад раҳнамову хирад дилкушӣ,

Хирад даст гирад ба ҳар ду сарӣ.

Ба андешаи Фирдавсӣ, аз хирад болотар ҷизе нест, ба ҷуз Худо.

Донишу хирад инсонро арҷманду тавоно мегардонад, зеро каси хирадманду доно бо тадбири оқилона бар ҳама мушкilotи зиндагӣ пириӯз хоҳад шуд:

Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,

Ба дониш дили пир барно бувад.

Каси хирадманд меҳрубон, некӯкор, ростӯ, вафодор, нармсӯхан, фурутану ҷавонмард мешавад. Вай дӯстиву бародарӣ меҷӯяд, сулҳу сафо меоварад, сухани ҳақ меҷӯяд ва аз ҳамаи бадӣҳо даст мешӯяд. Аз ин рӯ, хислатҳои некро дар якҷоягӣ хирадро ташкил медиханд, соҳибхирадро аз ғаму дардҳо дур медоранду рӯзгори ӯро аз шодмониву хушиҳо лабрез мегардонанд. Табиист, ки хирад аз дониш фарқ дорад. Дониш ҳам барои

ташаккули хирад мадад мерасонад. Аммо хирад аз дониш ҳам баландтар аст. Ба иборати шоиронаи худӣ Фирдавсӣ хирад чун тоҷ аст бар сари дониш:

Мадоро хирадро бародар бувад,
Хирад бар сари дониш афсар бувад.

Вале дониш, ки беҳтарин натиҷаи хирадмандист, бидуни омӯхтан ба даст нахоҳад омад. Фирдавсӣ панд медиҳад, ки аз андӯхтани дониш лаҳзае набояд гафлат варзид:

Маёсоӣ аз омӯхтан як замон,
Зи дониш маяфган дил андар гумон.

Аз ин рӯ, хирадмандӣ болотарину волотарин сифати инсон аст. Фирдавсӣ бо ситониши хирад мардумро ба роҳи рости инсонӣ хондааст.

Дар баробари ин, суҳанвари бузург ҳислатҳои бадро сарзаниш намудааст, ки ин ҳам барои камолӣ инсон шароити мусоид фароҳам меоварад. Зулму ҷавр, кибру гурур, дурӯғу фиреб, бухлу ҳасад, хашму ғазаб инсонро ба гирдоби балоҳо меафгананд. Фирдавсӣ аз ҳамаи ҳислатҳои зишти инсонӣ озу озмандӣ (хирсу зиёдаталабӣ)-ро дар ҷойи аввал мегузорад, зеро он сарҷаъшаи ҳамаи разолату кабохатҳост.

Хирсу оз дар суҳани Фирдавсӣ маънии мучаррал надорад. Шоир ба воситаи образҳои мушаххасу барҷаста таъсири хирсу озро ба сарнавишти одамон нишон додааст. Хирсу бузургманишӣ ва кибру гурур Ҷамшеду Кайковусро, хирси ҷаҳонگیرӣ Афросиёбро, хирси шаҳвонӣ Судобаро, хирси молу сарват Баҳромро расову нобуд кард.

Сари бадихо, деви раҳзани инсонҳо будани хирсу озро Фирдавсӣ дар панди Бузургмеҳр ба Анушервон таъкид кардааст, гарчи ин маънӣ дар саросари Шохнома акс ёфтааст. Аз даҳ ҳислати бад, ки чун аҳримани зӯрманд ҷону хирадро ба зер меоваранд, аҳримани оз кавитар аст:

Бад-ӯ гуфт: - Аз ин шум даҳ пургазанд!¹
Қадам аст аҳримани зӯрманд?
Чунин дод посух ба Кисро, ки оз
Ситамқора деве бувад дерсоз,
Ки ўро набинӣ ту хушнуд ҳеч,
Ҳама дар фузуниш бошад басеч².

Ва сипас ба тартиб ниёзу рашк, нангу кин, наммомиву суҳанчинӣ, дурӯягиву бедонишӣ ва носипосӣ омадаанд. Дар муқобили ин девони раҳзан танҳо донишу хирад ҷавшан шуда метавонанд. Ва боз аз корҳои нек ҳамон хирсу оз ранҷ мебарад:

В-аз ин гавҳарон оз дидам ба ранҷ,
Ки ҳамвора серӣ наёбад зи ганҷ.

Муборизаи ин ду қутби ба ҳам зид, яъне гавҳарон (корҳои нек)-у аҳриманон (корҳои бад) тахти шиори некиву бадӣ ҷараён ёфта, дар

¹ Газанд - осеб, зарар, зиён.

² Басеч - омодагӣ.

ҳолатҳои гуногун бо тарзу рангҳои мухталиф ба зухур мепайвандад.

Масъалаи сифатҳои ахлоқиро ба ин тариқ ҳал кардани Фирдавси дар ҳақиқат ҳам дуруст аст, зеро агар ҳаматарафа фикр кунем, мебинем, ки ҳар як қору рафтори нек ба хирадмандии шахс мебаряду зухури ҳар як рафтори зишт бавосита ё бевосита аз хирсу оз сарчашма мегирад. Ба тасдиқи фикри мазкур байтҳои зерин бехтарин далел шуда метавонанд:

Хирад дорад, ай пир, бисёр ном,
Расонад хирад порсоро ба қом.

Санъатҳои бадеӣ дар Шоҳнома

Шоҳнома ҳамчун асари ҳаҷман қалон ҳамаи санъатҳои бадеии лафзӣ ва маънавии маъмули замони Фирдавсро дар бар дорад. Баъзе санъатҳои бадеӣ, ки танҳо ба хоҳири суҳанбозӣ ва гаранг кардани хонандаву шунаванда гуфта мешаванд, дар асари Фирдавси ба назар намерасанд. Дар Шоҳнома истифодаи санъатҳои бадеӣ ва умуман воситаҳои тасвир ба мақсади асосии адабии ҳамосасаро - доимо дар ҳолати ҳаяҷону изтироб нигоҳ доштани хонандаву шунаванда тобеъ гардидааст. Адиб тамоми қувваи офаринандагии хешро ба тезтунд сохтану дар ҳолати динамикии нишон додани рӯйдодҳо равон мекунад ва ба суҳанорони санъатсозӣ аҳамияти зиёд намедихад, зеро диққати зиёд додан ба ороиш рӯҳи ҳамосии асарро мекоҳонад. Суҳани ҳамосасаро, ки содаву равон бояд бошад, суҳаноронияш низ бояд андешаи зиёдро нагалабад. Аз ин сабаб, вай бештар ҳамон ташбеҳу истиораҳо, тавсифу муболиғаҳои маъмулро ба қор мебарад, аз такрори онҳо иҷтиноб намеварзад. Аз ин ҷост, ки руҳи Рустам, Сӯҳроб, Бежан, Гурдофарид ба моҳу хуршед, паҳлавонишон ба шеру паланг, суръати ҳаракаташон ба бод ва амсоли инҳо монанд шудааст. Шоир дар тасвири ҳусну ҳамоли Таҳмина гуфтааст:

Ду абрӯ қамону ду гесӯ қаманд,
Ба боло ба қирдори сарви баланд.

Истиораҳои гул (руҳ), моҳ, хуршед, паланг, сунбул (мӯй), сарв (қаду қомат) низ пайваста дучор меоянд.

Дар Шоҳнома баробари тавсифҳои сифатӣ (монанди меҳрубон, хирадманд, доно, озод) бисёр тавсифҳои истиоравии осонфаҳме ҳастанд, ки такрор ба такрор омадаанд, чун гулруҳ, ширинсуҳан, моҳсимо, сарвқад, паричеҳра, филпайкар, гурғпайкар ва ғайра. Дар асарҳои ҳамосӣ муболиға ва игрок мавқеи муҳим доранд. Ин ҷо муболиға ва игрок на ба маънии дурӯғи маҳз, балки ба маънии тасвирест, ки дар амал иҷро шуданаш номумкин, аммо вуқӯи онро қас ба ҳубӣ тасаввур карда метавонад. Чунин тасвириро игроқи шоирона метавон гуфт.

Фирдавси ташбеҳ, муболиға, тазод, игрок ва санъатҳои дигарро фаровон ба қор мебарад.

Яке аз санъатҳои зебое, ки дар офаридани Шохнома зиёд ба кор рафтааст, муколама мебошад, ки ба василаи он набарди гоҷо, низоми тарафҳои мутақобил ва ҳадафи размандаҳо бар алайҳи якдигар хеле устодона инъикос мегардад. Муколамаи Рустаму Сӯҳробро ба хотир биоваред. Ба муколамаи Рустам ва Комуси Кашонӣ тавачҷух фармоед, он ҷо, Рустам рақибӣ худро меҷӯяд, ки аввал бо суҳан ҳақир гардонад. Аммо ҳарифи вай низ пас намеояд:

Хурӯшил, к-эй марди чангозмой,
 Ҳамовардат омад, марав боз ҷой.
 Кашонӣ бихандиду хира бимонд,
 Инорро гарон карду ӯро бихонд.
 Бад-ӯ гуфт хандон, ки номи ту чист?
 Тани бесаратро кӣ хоҳад гирифт?
 Таҳамтан чунин дод посух, ки ном,
 Чӣ пурсӣ, ки ҳаргиз набинӣ ту ком?!
 Маро моми ман ном "марги ту" кард,
 Замона маро лутки тарки ту кард.

Ё ин ки дар фарҷоми ин муборизаи хунин осмону қазо ва малаку фалак ба шӯҷоату галабаи Рустам офарин меҷонанд:

Қазо гуфт: Гиру қадар гуфт: Дех!
 Малак гуфт: Аҳсан! Фалак гуфт: Зех!
 Кашонӣ ҳам андар замон ҷон бидод,
 Ту гуфти, ки ӯ худ зи модар назод.

Сухантӯзӣ Фирдавсӣ дар тасвири манзараҳои табиат низ ба авҷи аъло мерасад. Ба шаҳодати муҳаккиқони эҷодиёти Фирдавсӣ ӯ фақат баромадани офтобро ба беш аз сад гуна тасвир намудааст. Чанд намуна:

Чу хуршед барзад зи ҳомун дирафш,
 Дили шаб шуд аз ханчари ӯ бунафш.

Ё

Чу хуршеди рахшон бигустурд пар,
 Сияҳзоги паррон фуру бурд сар.

САБК ВА ЗАБОНИ ШОҲНОМА Шохнома ба шеваи ҳосӣ ҳамасӣ суруда шудааст. Умдатарин хусусияти ин шева он аст, ки шоир диққати асосиро ба динамикаи ҳодисаҳо равон карда, фикрро возеҳу равон баён менамояд. Кӯтоҳсуҳанӣ ва пурмаъноии калом нахустин вижагии шеваи нигориши Шохнома аст. Фирдавсӣ аз тафсилоти воқеаҳо сарфи назар карда, бо як калима ё ибораи шинам як ҷаҳон маъниро ба хонандаву шунаванда мерасонад. Масалан, вақте Манижа дар либоси жанда назди Рустам меояд, худро ба ӯ чунин мешиносонад:

Манижа манам - духти Афросиёб,
 Бараҳна надида таям офтоб!

Шояд шоири дигаре шохдухтар ва покдоман будани Манижаро бо чандин тавсифу ташбеҳу истиора ва муболиға дар чандин байт ба тасвир меовард. Аммо Фирдавсӣ бо як байт қаноат кардааст.

Ё худ марги Сиёвуш ходисаи мудҳишу гамангез буд, ки Эрону Туронро ба нолаву фиғон овард. Мотами ҳамагониро дар чанд саҳифа баён кардан мумкин аст, аммо Фирдавсӣ бо як байт иктифо кардааст:

Ба марги Сиёвуш сиях пӯшад об,
Кунад зор нафрин бар Афросиёб.

Ҳамин равиюи кӯтоҳбаёнӣ дар чехрасозӣ, характеристика, манзаранигорӣ ва дигар ҷузъиёти тасвир пурра риоя шудааст. Агар Фирдавсӣ чунин роҳро пеш намегирифт, ходисаҳои Шохнома дар чандсад ҳазор байт ба зӯр ҷой мегирифт.

Набояд фаромуш кард, ки гаҳ-гоҳ Фирдавсӣ лачоми суханро каме сар медиҳад ва ба тасвири муфассали ходиса ё ашё мепардозад, аммо чунин лаҳзаҳо хеле ва хеле каманд.

Шохнома манбаи бебаҳои забони форсии тоҷикӣ аст. Забони онро забони софу беолонш номидан мумкин аст, зеро Фирдавсӣ аз вожаҳои бегона камӣ андар кам истифода бурдааст. Аз ҷумла, мувофиқи ҳисоби донишмандон дар саросари Шохнома ҳамагӣ дар атрофи 700 калимаи арабӣ истифода гардидааст, ки дар нисбати ҳамомаи бузург ночиз аст. Ва он калимаҳои арабии Шохнома аксаран калимаву ибораҳои маъмулу машҳур ҳастанд. Фирдавсӣ таъбирҳои халқӣ ва ибораҳои рехтаро зиёд ба қор мебарад, ки ибораҳои устувори “гилем андар об афгандан”, “говӣ паса (яъне ало) ба чарм - андар будан”, “қори имрӯзро ба фардо мондан”, “об аз торақ бартар гузаштан”, “об зери қох будан”, “моҳӣ ба хушкӣ бурдан”, “табл ба зери гилем кӯфтани”, “ҳишти қом дар об афгандан” аз он қабиланд.

Дар ҳамомаи Фирдавсӣ калимаву истилоҳоти соҳаҳои гуногун дучор меоянд, ки қисме аз онҳоро имрӯз ҳам зинда кардан мумкин аст. Хусусан, истилоҳоти низомӣ хеле зиёданд, ки барои имрӯз ниҳоят муҳим ва заруранд. Гайр аз ин, Фирдавсӣ зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ва китобиро фаровон истифода бурдааст.

Ду гегӣ ба Рустам нахоҳад фуруҳт,
Қасе чашми дилро ба сӯзан надуҳт!

Бар замми ин, бисёр байту мисраҳои пурмаънои шоир ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромада, вирди забон гардидаанд. Монанди:

Пароканда лашқар наёяд ба қор,
Дусад марди қангӣ беҳ аз садҳазор.

Ва:

Маёзор мӯре, ки донақаш аст,
Қи қон дораду қони ширин х(в) аш аст.

Аз ин мисолҳо метавон фаровон овард.

**АҲАМИЯТИ
ШҶҲРАТИ
ШОҲНОМА**

Шоҳнома чун яке аз шоҳкориҳои адабиёти ҷаҳонӣ китобест, ки бо рӯҳия ва ҳисси бузурги ватандӯстӣ, масъулияти инсонпарварӣ ва назари душманбадбинӣ таърихи эронинажодонро аз ибтидои пайдоиши одам дар замин то замони зиндагии шоирро фаро гирифта, тамоми орзуву умед, мукаддасоту эътиқодот ва пиндори ин кавмҳоро инъикос менамояд. Фирдавсӣ дар навбати аввал талошу мубориза ва қаҳрамонӣҳои халқро барои озодиву истиқлол, муҳофизати ватан, дӯстиву бародарӣ, ободии кишвар ва амсоли ин мучассам кардааст. Таърихи сулҳу оромӣ, талқини донишу хирад, ҷамъ овардани андарзу ҳикмати бостон, васфи манзараҳои дилангези ватан, раҷаҳои тарҳу оини давлатдорӣ, ситоиши одобу русум ва инсондӯстӣ, инъикоси ҷаҳонбинӣ ва пайкор дар роҳи офияти мардум дар Шоҳнома мақоми муҳимро мегирад.

Шоҳнома шаст ҳазор байт аст. **Аз ҷиҳати ҳаҷм дар дунё ягон асарӣ ҳамоҷавӣ ва қаҳрамонӣ вучуд надорад, ки бо ҷуний ҳунари воло, ба ин ҳаҷм офарида шуда бошад.** Ин асар намунаи барҷастан санъати суҳан, бузургӣ ва қудрати забони форсии дарии тоҷикиро ба исбот расонида, дар офарида шудани он ҳазорҳо каллимаву ибора, таъбирҳои устувор ва мақолу зарбулмасалҳои ноби ҳуди эронинажодон ба қор рафта, танҳо ҷаҳор ё ҷаҳору ним дар сади онро вожаҳои арабӣ ташкил мекунанд. Аз ин ҷиҳат, ин асари пураарзиш дар омӯзиш ва пажӯҳиши таърихи забони форсии дарии тоҷикӣ мақоми бузургтареро сазовор аст. Дар илми эроншиносӣ тартибу танзим додани вожаномаҳо ва луғатҳои Шоҳнома худ суннатест, ки собиқан чандинасра дорад.

Фирдавсӣ чун ҳудованди разм, сарпарастӣ базм ва омӯзгори ахлоқи нек дар Шоҳнома намунаҳои олии ҷеҳраи паҳлавонӣ, шоҳони одилӣ идеалӣ, симои ҳақимони варзида, мучассамаҳои вазирони ботадбир, саҳми доноён дар пешрафти ҷомеа, нақши занони начибӣ, хиради халқ ва амсоли инҳоро бо ҷунон муҳаббати саршор нигоштааст, ки ба арзиши баланди тарбиявӣ моликанд. Мазамматӣ насти, дурӯғ, зинти, ҷинояту хиёнат, буздишӣ, танпарварӣ, кохилӣ, ҷоптусӣ ва амсоли инҳо падидаҳои ахлоқи разила ҳастанд, ки шоир дар пайи нест кардани онҳост, то ки инсонӣ ҳақиқӣ аз он айбу нуқсонҳо пок ва мубарро гардад.

Шоҳномаи Абулқосими Фирдавсӣ дар давоми ҳазор сола, ки аз ҷиҳати он сипарӣ шудааст, рӯз то рӯз арзиш ва шӯҳрати бештаре касб намуда, дар ҷараёни офариниши ҳеш дар байни мардум шӯҳрат пайдо мекард. Дӯстодорони шеърӣ адаб, назар ба шаҳодати ҳуди Фирдавсӣ, дostonҳои онро аз шоир хоста, рӯнавис мекарданд, мехонданд ва ба лиғарон ба хондан меоданд.

Бо вучуди он ки Маҳмуд ва атрофиёнаш ба Шоҳнома муҳолифат нишон доданд, аммо роҳи нуфузи онро гирифта натавонистанд. Ин ҳамоҷавӣ бузург, ки ҳамаҷун шиносномаи ақвоми форсигӯ арзи вучуд кард, на танҳо ба лиғу шуури мардум роҳ ёфт, балки тамоми соҳаҳои

адабиёту санъати форсии тоҷикиро тахти нуфузи худ кашид. Дар пайравии Шохномаи Фирдавсӣ даххо дostonҳои пахлавонию таърихӣ (Гаршоспномаи Асадӣ, Барзунома, Сомнома, Бонугушаспнома), дostonҳои ишқиву романтикӣ ва ахлоқӣ ба вучуд омаданд. Образҳои ҷовидонаи Шохнома дар газалу қасида, китъаву рубонҳои адибони пасин то имрӯз мавриди истифода қарор мегиранд.

Андешаҳои инсондӯстонаи Фирдавсӣ ба воситаи шохкории бузургаш диққати халқҳои наздику дурро низ ба худ кашид. Аз асри XII сар қарда, онро ба забонҳои арабӣ, туркӣ, гурҷӣ, арманӣ барқардониданд. Дар се асри охир Шохнома ба бисёр забонҳои Шарқу Ғарб - лотинӣ, фаронсавӣ, олмонӣ, инглизӣ, русӣ, чинӣ, японӣ ва ғайра тарҷума шуд. Ва имрӯз бе муҳобо гуфта метавонем, ки Шохнома дастраси тамоми қураи арз қарор гирифтааст. Хамаи адибону донишмандони дунё, ки Шохномаро хондаанд ва ё таҳқиқ қардаанд, онро яке аз бузурғтарин шохқорҳои адабиёти ҷаҳон шумурдаанд.

Шохнома барои ривочу раvнаки ҳунарҳои нақшоӣ, хушнависӣ, рассомӣ мусоидат қард, зеро дар асоси сужетҳои он китобҳо, зарфҳо, биноҳо оро меёфтанд. Дар асоси сужетҳои Шохнома аз асри XIX сар қарда, дар Ҳиндустон, Эрон, Тоҷикистон, Афғонистон ва баъзе кишварҳои дигар намоишномаҳо, кинофилмҳо, операву балет ва асарҳои қалони мусиқӣ офарида шудаанд.

Дар ҳақиқат, қохи бузурғи ёдғор, ки Фирдавсӣ бино ниҳодааст, ҷовидон ва пойдор хоҳад монд.

Образҳои барҷаста ва ҷовидонаи адабиёти ҷаҳон

Образ қалимаи русӣ буда, маънои тасвир, муҷассама ё нусҳаро дорад. Образ шакли махсуси дарқ ва инъикоси ҳаёт аст, ки ба санъату адабиёт қос мебошад. Ба воситаи образҳои бадеӣ идрок қардани ҷаҳон, мисли тафакқури илмӣ, ба фаҳмидан ва аз худ намудани воқеияти одамро иҳотақарда равона шудааст. Вале илм ҳаёти воқеиро ба шакли ҷамъбасти мантиқӣ - бо мафҳумҳои муҷаррад, бо қонуният ва категорияҳо инъикос меқунад, образи санъату адабиёт бошад, воқеаҳои умумиро ба шакли мушаххас ва фардӣ аз нав эҳё меқамояд. Яъне, мафҳумҳои мантиқӣ қоси илм буда, ягонагӣю яқлуктии эҳсосот қосияти образҳои бадеии санъату адабиёт мебошанд.

Бинобар ин, образи бадеиро фикри ҳисшаванда меғӯянд. Образ, аз як тараф, соҳиби фардияти муайян буда, аз тарафи дигар, ҳислатқоеро, ки барои доираи васеи қодисаҳои иҷтимоӣ ва одамони гуногун қосанд, ба андозае дар бар меқамояд. Дар асоси ин гуфтаи қоииз аст, ки образ таҷассуми ҳаёти воқеист, ки ба шакли фардӣ-индивидуалӣ дар асар тасвир меёбад. Образ ҳаётро дар қодисаҳои қудоғонаи он, дар сурати

ашё ва ё шахсе, ки дорон хусусиятҳои хос аст, ҷамъбааст мекунад.

Образҳои махсули нуқтаи назари объективӣ ва субъективӣ санъаткоранд. Вале онҳо аз ягон ҷои номаълум пайдо намешаванд. Образ дар натиҷаи омӯхтани ҳаёти воқеӣ ба вучуд меояд. Нависанда, пеш аз он ки асарро эҷод кунад, зиндагиро хуб меомӯзад. Онро ҳаматарафа дарк менамояд. Баъд аз омӯхтани масъалаҳои бисёри ҳаёт муҳимтарини онро интихоб карда, мақсад ва нияташро ба воситаи образ ифода менамояд.

Образ ҳамчун маҷмӯи лавҳаҳои ҷудогонаи ҳаёти инсон, пеш аз ҳама, тасвири характери муайяни иҷтимоиро, ки дар маркази ин лавҳаҳо меиствад, дар мадди назар мегузорад. Нависанда ба воситаи образҳои зисту зиндагонӣ, қору қирдор, вазъияти рӯхӣ (хурсандӣ, маъюсӣ) ва дигар лаҳзаҳои ҳаёти одамиро инъикос менамояд. Нависанда ҳамеша кӯшиш мекунад, ки ин ҳама хусусиятҳои одамиро дар асари адабиёт ҳаматарафа нишон диҳад. Одам ҳамчун объекти асосии асари бадеӣ дар ҳолати образи адабӣ мешавад, ки рафтори ӯ ҳам дар ҳаёти шахсият ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ - дар истеҳсолот, дар соҳаи сиёсат ва ғайра тасвир гардад.

Образҳои санъату адабиёт, ки ифодакунандагони идеяҳои ғуногунанд, дорон сифат ва ахлоқи одоби муайян мебошанд. Ин аст, ки дар асарҳои бадеӣ ҳамеша дар қатори образҳои мусбат образҳои манфӣ низ амал мекунанд. Мавзӯҳои адабӣ дар адабиёти ҷаҳон аз макру мухаббат, садоқату бевафой, марғу безаволӣ, рашқу номус, ҳасисию хотамӣ, интиқом ва ғайра иборатанд. Бо вучуди мураккабии мавзӯҳои Шохномаи Фирдавсӣ дар ин дoston ишқи олии инсонӣ дар муносибатҳои Рустаму Тахмина, Бежану Манижа, Сӯҳробу Гурдофарид ва дигарон дилнисандона тараннум ёфтааст. Дар тӯли асрҳо мавзӯи мухаббати инсонӣ дар эҷодиёти шоирони форсу тоҷик ва мамлакатҳои Шарқи Миёнаю Наздик вобаста ба номи Рустаму Сӯҳроб, Фарҳод ва Ширин, Лайлӣ ва Мачнун, Юсуф ва Зулайҳо сароида шудааст. Образҳои безаволе, ки аз тарафи бузургони адабиёти ҷаҳонӣ то ба дараҷаи баланди типӣ адабӣ тасвир шудаанд, ба мисли Дон-Кихот (М. Сервантес), Ҳамлет (В. Шекспир), Андрей Болконский, Наташа Ростова (Л. Толстой), Татьяна (Пушкин), Ширин ва Фарҳод (Низомӣ), Лайлӣ ва Мачнун (Ҷомӣ), Комде ва Мадан (Бедил) ва дигарон ҳақиқати характерҳои конкретӣ, таърихӣ, милли ва иҷтимоиро яққоя бо хислатҳои умумии инсонӣ дар худ омехтаанд.

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XII

ЗАМОНИ ҚАТЛУ ҒОРАТ Ханӯз дар охири асри X Мовароуннаҳр ва Хуросон ба майдони ҷанг ва қатлу ғорат табдил ёфта буданд. Дар натиҷаи авҷ гирифтани зулм, аз тарафи табақаҳои меҳнаткаш дастгирӣ нашудани амалиёти амирони сомонӣ, пурзӯр гардидани нифоку низоъҳои дохилӣ, қувват гирифтани қувваҳои марказгурези дохилии давлати Сомониён ва ба ҳам муттаҳид шуда, пуриқтидор гардидани қабилаҳои кӯчманчии турк давлати Сомониён аз байн рафт. Дар қисми шарқии Афғонистон давлати Ғазнавиён (963-1186) таъсис гардид. Аввал ғуломи туркнаҷод Алптегин соли 961 сарлашқари Хуросон таъин гардид, ба Ғазнин фиристода шуд. Баъди марги ӯ писараш Сабуктегин (977-998) ҷои ӯро гирифт. Аммо фақат ба ном дар иттиҳоди Сомониён буд. Ниҳоят писари Сабуктегин худро султони эълон намуд ва Ғазнинро пойтахти давлати худ қарор дод. Соли 992 туркҳои қароқонӣ аз Ҳафтрӯд ба ҳоки Сомониён ҳуҷум оварданд. Бо кӯмаки Маҳмуд онҳо аз Бухоро ронда шуданд. Соли 999 Қарахониҳо бори дигар Бухороро забт намуда, бо Маҳмуд сулҳ бастанд. Дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониён (998-1211) ба вуҷуд омад. Баръакси Сомониён ин давлатҳо забтқору истилогар буда, дар аҳди онҳо мардумон ҳеч рӯзи оромӣ намедиданд. Маҳмуд тамоми умр ба талаву торочи Ҳиндустон машғул буд. Вай Хоразм, Рай, Исфаҳон ва Ҳамдонро низ забт карда буд. Қарахониҳо бештар байни худ ҷанг мекарданд. Пойтахти Қарахониён Самарқанд буд. Дар натиҷаи забтқориҳои қабилаҳои бодияшини ғӯз дар Шарқи Миёна ва Наздик давлати Салҷуқиён таъсис шуд (1040-1157), ки пойтахти он Марв буд.

Сипас давлати Хоразмшоҳиён таъсис шуд. Пойтахти ин давлат аввал Қиёт ва баъдҳо Ўрганҷ буд. Дар ин давлатҳо лашқар ва амалдорони маъмурӣ, ки бонии ҳукуматҳо буданд, аз туркҳо буданд. Вале дафтари девонҳо, вазоратҳо, қозиёт ва илму фарҳанг дар дасти тоҷикон буд. Забони форсии дарӣ дар ҳамаи ин кишварҳо забони давлатӣ ба шумор мерафт ва аз замони Ғазнавиҳо сар қарда, дар Ҳиндустон ҳам он ба сифати забони давлатии сулолаҳои мусулмонӣ ҷорӣ гардид. Фақат давлати Ғуриён (1000-1215) давлати соф тоҷикон буда, дар вилояти Ғур воқеъ буд, ки байни Ҳироту Ғазнин ва Кобулу Бомӣён ҷой гирифта буд. Аз миёнаҳои асри XII Ғуриён ба лашқарқашҳои истилогаронаи худ шурӯъ намуда, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндустони Шимолиро фатҳ намуда, он ҷоҳоро дар зер иттиҳоди худ нигоҳ медоштанд. Дар суҳб шудан ва аз байн рафтани давлати Ғазнавиён саркардаи Ғуриён қалон аст. Соли 1151 лашқари Ғуриён Ғазнинро ишғол намуда, онро тамоман сӯзонд. Ғазнавиён ба Лоҳур гурехтанд. Онро низ соли 1186 Ғуриён забт карданд.

ва давлати Ғазнавиёнро аз бунёд бархам доданд. Дар охир лашкариёни турк дар лашкари Ғуриён зиёд шуда, то рафт нуфузи бештаре пайдо карда, биллохира ин хонадони ҳокимро аз байн бурданд. Сулолан Шервоншоҳон дар Озарбойҷон худро аз насли подшоҳони Сосонӣ медонистанд.

Хусусияти умумии ин давлатҳо он буд, ки ҳеҷ кадоме асоси ягонаи мустаҳкамаи иқтисодӣ надошт. Ҳукумати марказӣ ба қобилияти муттаҳидкунанда молик набуда, ҳама ба шахсиятҳо вобаста буд. Агар хуношоми зӯртаре пайдо мешуд, мулкаш вусъат меёфт баъди сари ӯ боз вилоятҳо ҷудо ва мустақил мегардиданд. Аммо ҳамеша ин истило ва ҷудошавиҳо бо реҳтани хуни ҳазорон ҳазор бегуноҳон, тааддӣ ба молу ҷони мардум, куштани кӯдакону занон ва пирон, вайрон кардану сӯзондани шаҳрҳо, андозҳои гӯшношунид ва бенизомӣ сурат мегирифт. Бинобар ҳамин, ин ду асрро ба таври кулӣ асрҳои пурталотуму пуризитироби қатлу хунрезӣҳо номидан мумкин аст. Чунин воқеаро мисол овардан мумкин аст. Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ниҳоят мутаассибу фитнакор буд, бо шиори ғазавот-чанги муқаддас барои ҷорӣ намудани ислом ғоратгарӣҳои худро пинҳон карданӣ мешуд. Вай дар пойтахти худ Ғазнин чандин қасру кӯшкҳо, масҷиду мадрасаҳо ва боғу хиёбонҳо сохт. Маҳмуд 17 бор ба Ҳиндустон ҳучум карда, онро ғорат намуд. Фақат соли 1019 дар Ҳиндустон ӯ, вақте ки қалъаи Маҳованро истило намуд, тамоми аҳолии онро аз дами шамшер гузаронд. Дар бозгашт ба Ғазнин ба ғайр аз ғаниматҳои бешумор 350 фил ва 57 ҳазор гулом овард. Вале вақте ки соли 1151 ҳокими Ғуриён Алоуддини Ҷаҳонсӯз (1148-1156) ба Ғазнин ҳучум овард, дар давоми як ҳафта худ ба айшу ишрат ва базм нишаста, шаҳрро ба дасти толонгарону хуношомон дод. Онҳо шаҳрро оташ заданд. Беш аз 70 ҳазор қасро ба қатл расонданд, тамоми мардонро куштанд, занону бачагонро асир гирифтанд, ҳатто мурдаҳои Ғазнавиёнро аз гӯрҳо қанда сӯзонданд. Аз шаҳре, ки чанде пеш ба ободтарин шаҳр табдил дода шуда буд, ба ҷуз вайрона чизе дигаре боқӣ намонд. Шаҳри худро ҳокими хунхор худаш маҳв кард.

Доро шудани ҳокимон аз ҳисоби ғорату толони шаҳрҳою вилоятҳои, ки истило мешуданд, ба заиф шудани зироаткорӣ, боғдорӣ ва нест шудани иншоотҳои обёрӣ оварда мерасонд. Савдо низ аз раванк меафтод. Андозҳо ва қорҳои бемузди маҷбури зиёд мешуданд. Истисмор аз ҳад гузашт. Шӯришу исёнҳо ба вучуд меомаданд. Соли 1206 дар Бухоро бо сардорин оҳангарӣ сипарсоз шӯриши аҳли шаҳр хурӯҷ кард. Баъди як сол онро ҳукуматдорон бо вахшоният фуру нишонданд.

ҲАЁТИ ИЛМӢ
ВА МАДАНИ
ДАР ИН
АСРҲО

Маркази дигаре, ки дар ин вақт кишварҳои туркҳоқимро фаро гирифт, он буд, ки қасони зиёди бесавод худро олим тарошида, бо ришваю пора ба мансабҳои динӣ мерасидаанд.

Барои ҳамин дар ин давра, аз як тараф, фасоди ахлоқии ҳукуматдорон ба ҳадди ниҳой расида, аз тарафи дигар, таассуби динӣ

ва мазхабӣ ба дарачае авҷ гирифт, ки натавонд кофир хондани одамони зинда, балки ба ин "гуноҳ" айбдор кардани гузаштагон як амри оддӣ шуда монд. Аввалин бор амиронӣ сарлашкарон бо рӯхониёни мутаассиб ба дарачае наздик шуданд, ки ҳар як ҳодисаи зиддидавлатӣ ва муқобили сиёсати ҳукмронро ба қуфру бидъат ҳамл мекарданд. Носири Хусрав мегӯяд.

Аз шох зӣ' фақеҳ чунон буд рафта нам,
К-аз бими мор дар даҳани аждаҳо шудам.

Дар мадрасаҳо фақат илмҳои динӣ таълим дода шуда, омӯзондани илмҳои фалсафа, ҳандаса ва нучум манъ гардид. Илмҳои дақиқу ақлӣ ва фикри солим бо ҳар роҳ таъкиб ва пешгирӣ карда шуда, махсусан ба фалсафани Юнони қадим, таълимоти Форобию Ибни Сино ҳамлаҳо оварда мешуд. Ҳарчанд дар нимаи аввали асри XI ғаъолияти илмӣ Абӯали ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ ва баъд ғаъолияти илмӣ Умари Хайём, Абулаббоси Марвазӣ ва Баҳманёр, ки шоғирди Абӯалӣ ибни Сино буд, давом кард, ин илмҳо умуман дар асри XII рӯ ба таназзул ниҳода, фақат дар баъзе мадрасаҳо муқаддимоти ҳисоб ва тиб омӯзонда мешуданд. Расадхонаи Нишопур бузургтарин маркази илмӣ буд. Дар он Умари Хайём кор мекард. Илми нучумро ҳодимони ҳамин хел расадхонаҳои давлатӣ ба тарзи хусусӣ меомӯхтанд. Дар байни солҳои 1105-1107 олимони соҳаҳои арӯз, тиб ва астрономия Қатрони Марвазӣ (1072-1163), ки аслан Бухориюуласт буд, бо номи Қайҳоншинохт асаре навишт, ки дастовардҳои илми астрономияро ҷамъбаст мекард. Аз олимони соҳаи илоҳиёт, ки бо тамоми қувва зидди таълимоти Абӯалӣ ибни Сино ва фалсафани Юнони қадим мубориза мебард, Абӯҳомиди Ғазолӣ (1058-1111) буд. Вале ӯ чунон бо ҷӯшу ҳуруш ба баёни ақоиди файласуфони қадим ва афкори Абӯалӣ ибни Сино мепардозад, ки баръакси нияти ӯ, ки рад кардани он ақоиду афкор аст, кас метавонад аз рӯи навиштаҳои Ғазолӣ моҳияти ҳақиқии онро аз худ намояд.

Ғаъолияти Ғазолӣ ва пайравони ӯ тамомен хилофи таълимоти Ихвонуссафо буд. Ихвонуссафо, ки маънои лугавиаш бародарони пок аст, ҷамъияти махфии мазхабие буд, ки дар асри X аввал дар Басра ва баъдтар дар Бағдод аҳли шаҳр-қосибону ҳунармандон, зиёни мунавварфикр, сиёсатмадорон, лашкариён ва унсурони аз тартиботи онрӯза норозиро ба ҳам муттаҳид мекард. Ихвонуссафо як шакли муташаккили оппозицияи зидди феодали буд. Аъзонии ҷамъият даъво доштанд, ки диёнати ислом бо ҳурофоту мавҳумот омехта шуда, тира гардидааст. Онро аз олудагӣҳои залолатангез пок бояд кард. Барои ба ин мақсад расидан фақат як роҳ аст: илму фалсафаро ривҷ додан зарур. Онҳо ҳам таракӣ додани илмҳои дақиқ ва ҳам пеш бурдани илмҳои ҷаҳоншиносӣ ва инсоншиносиро талаб мекарданд. Аъзони

ихвонуссафо акида доштанд, ки бехтар намудани зиндагии инсон, озодии фикрӣ, камолоти маънавӣ, аз хоби гафлат бедор кардани шуур, гуволиш додани истеъдодҳо, ҳатто ислоҳоти иҷтимоӣ ба ривочи илм вобаста аст.

Аъзон ихвонуссафо андешаю ақидаҳои худро дар шакли рисолаҳои, ки дастаҷамъӣ менавиштаанд, интишор меодаанд. Дар ин рисолаҳо, ки натиҷаи донишҳои ба даст овардаи инсоният буд, синтези тамоми муваффақиятҳои илми умумибашарӣ дида мешавад.

Пайравони ихвонуссафо бартарию наҷодӣ ва кавмию ин ё он халқро қатъиян рад мекарданд. Онҳо тарғибкунандаи дӯстӣ ва бародарии мардумон буданд, ба гузаштаи тамоми халқҳо бо эҳтиром менигаристанд.

Афкори аҳли ихвонуссафо ба гӯшаю канорҳо пахн шуда, ақлҳоро ба тарафи худ ҷалб менамуд. Китобу рисолаҳои ихвонуссафо дар Испания, Хинд, Осиёи Сағир, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр хеле шӯҳрат доштанд. Абӯалӣ Сино, Берунӣ, Умари Хайём ва дигарон аз таълимоти ихвонуссафо таъсир гирифтаанд.

Таълимоти ҷавонмардӣ ва як навъи он аҳӣ-бародарӣ, ки асоси он тарғиби хирад, ростӣ, мардумӣ ва ба кас роҳатрасонӣ аст, бо афкори ихвонуссафо алоқаи зич дорад. Парвардани некӣ, хизмат ба халқ, мусофирпарварӣ, мазлумнавозӣ, сидқ, вафо, сабр, кӯшиш ва ҳислатҳои дигари ҳамида талабҳои ҷавонмардист. Низомӣ аъзон ташкилоти аҳӣ буд. Мағзи талаботи ҷавонмардиро ин байти Аттор (асри XIII) ифода менамояд:

Гуфт: “Назди ман ҷавонмард он бувад,
Камтарин қораш фидои ҷон бувад”.

Дар асрҳои XI-XII илми таърих ба дастовардҳои бузург ноил шуд.

Дар ин давра дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Урганч, Ғазнин, Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Исфажон, Ҳамадон, Рай, Ганҷа, Лоҳур ва ғайра, ки адабиёти тоҷику форс дар он ҷоҳо ривож дошт, санъати меъмории хеле тараққӣ кард. Сохтани қосҳо, қасрҳо, кӯшкҳо, мадрасаҳо, масҷиду оромгоҳҳо, қорвонсароҳо, рабобҳо, манораҳо, ҳаммомҳо ва қалъаҳо хеле авҷ гирифт. Гунбазҳои зебо, тоқу равоқҳои мунаққаш, гачқорию мармарқорӣ, равоқҳои муқарнас, нақшҳои мавҳум ва сабти навиштаҷоти махсус зеби ин биноҳо буд. Ин гуна иморатҳо аз қудрати бемонанди офаридагории хунармандони халқ гувоҳӣ мебуданд. Чандин мадраса бо номи Низомия дар шаҳрҳои гуногун (Бағдод, Марв, Ҳирот ва ғайра), ки бо ташаббуси вазири хуросонӣ Низомулмулк сохта шуда буданд, намунаҳои барҷастаи санъати меъмории он даврҳо буданд. Работи Малик дар наздикии Кармина (1069), манори Ҷарқургон (1108), Манори Қалони Бухоро (1127), макбарани Султон Санҷар дар Марв, ки ханӯз хангоми зинда будани соҳибаш сохта шуда буд, то ханӯз боқӣ мондаанд. Дар Қабодиён, Хулбук (наздикии Қӯлоб) ва Тирмиз низ биноҳои

бохашамат бунёд гардида буданд. Ёдгориҳои меъморӣ асрҳои XI-XII дар Регару Исфара ва Шахритузу Ашт низ то алҳол мавҷуд мондаанд. Дар сохтмони ин гуна биноҳо хунармандон ва деҳқонон бе музд маҷбурӣ кор фармуда мешуданд. Ҳама шахрҳои калон чандин китобхона доштанд.

Хунарҳои бофандагӣ, кулолӣ, заргарӣ, шишасозӣ, кошипазӣ, конканӣ, маъдангудозӣ, сангтарошӣ, қоғазсозӣ ва қандакорӣ низ ривҷ ёфта буданд.

Дар санъати ҳаттотӣ ва хунари мусиқӣ низ пешравиҳо дида мешавад. Қофист бигӯем, ки бисёр адибони асрҳои XI-XII худашон дар ҳаттотӣ, мусиқӣ ва баъзе хунарҳои дигар мохир будаанд.

ДОИРАҲОИ АДАБИИ АСРҲОИ XI-XII Баробари аз байн рафтани давлати Сомониён доираи адабин пойтахти онҳо - Бухоро пароканда шуд. Адибону олимони ба ҷаҳон тараф гурехтанд. Бухоро, ки дар натиҷаи истилою ғорати кӯчманчиён валанғор гашта буд, ҷун маркази илму адабиёт аҳамияти худро аз даст дод. Аз бими истилогарони аҷнабӣ ҳатто Абӯалӣ ибни Сино барин нобиға зодгоҳи худро тарк кард. Вале барҳам хӯрдани давлати Сомониён тараккиёти адабиёти тоҷикро нигоҳ надошт. Ин адабиёт дар асоси омилҳои нав инкишоф пазируфт.

Дар асрҳои XI-XII, аниқтараш дар натиҷаи барҳам хӯрдани давлати Сомониён ва барқарор шудани давлатҳои Газнавиён ва ғайра, яъне аз охири солҳои асри X то панҷаки аввали асри XIII, яъне то замони истилои мугул чандин бор доираҳои нави адабиёт ташкил шуданд ва аз байн рафтанд. Ҳар бор давлате таъсис мешуд ва шахрро пойтахти худ интихоб мекард, он ҷо доираҳои адабӣ шакл мегирифт. Адибону олимони дар он марказҳои фарҳангӣ гирд меомаданд. Баробари барҳам хӯрдани давлатҳои пойтахтҳои онҳо ҷун марказҳои маданӣ ё аз байн мерафтанд ва ё ин ки хеле заиф мешуданд. Албатта, дар вилоятҳо, хусусан дар шахрҳои калон ҳамеша қонунҳои адабӣ ғардон буданд ва ле равияи пуркуватро ҳамеша адабиёти марказҳо ташкил мекарданд. Зеро расм шуда буд, ки доираи адабиёти дарборӣ ташкил карда шавад, хунармандон, аҳли шахр ва зиёён низ он ҷо ҷамъ меомаданд ва аз байни онҳо адибон ба воҷ мебариданд.

Ҳарчанд ки дар ибтидои асри XI Маҳмуди Ғазнавӣ забони форсии дарини тоҷикиро аз қорҳои давлатӣ берун карда, қоргузори давлатро ба забони арабӣ қорӣ намуд, ӯ натавонист, ки нуфуз ва доираи умумии онро қоронад. Аз ин гузашта, худ Маҳмуд адабиёти дарборашро дастгирӣ мекард, ки он ба тоҷикӣ эҷод мешуд. Таърихнигорони асрҳои миёна ба муболиға Ҳабар медиҳанд, ки дар дарбори Ғазнавиён 400 нафар шоир хизмат мекард.

Дар ин давра адабиёти форсизабон аз доираи кишварҳои тоҷикинишин-Мовароуннаҳр ва Хуросон берун баромада, ба

кишварҳои нав-Эрони Ғарбӣ, Ироқ, Аррону Шервон, Озарбойҷон ва Ҳиндустон доман густурд. Дар инкишофи адабиёти форсии дари ин кишварҳо саҳми тарбиятёфтагонии вилоятҳои тоҷикнишини асли калон аст. Хонадони машҳури хучандиён бо номи Оли Хучанд дар Исфохон мезист, ки ҳама аҳли фазлу адабу шеър буданд. Сарачдоди ин силсида Имом Абӯбакр Муҳаммад ибни Собити Хучандиро Низомулмуқ чун мударрис ба мадрасия Низомияи Исфохон фиристода буд. Дар асрҳои XI-XII аз ин хонадон ҳафт нафар шоир ба камол расидаанд. Дар Дехлӣ маҳаллаи самарқандӣ мавҷуд буд, ки бошадагони он аҳли ҳунари тичорат ва илм буда, чандин қасос ҳам худ шеър менавиштанд ва ҳам адабиёти ба забони модариашонро пуштибонӣ мекарданд.

Аз асри XI сар карда дар эҷоди адабиёти форсизабон намоёнҳои халқҳои ғайриэронинаҷод ширкат меварзидагӣ шуданд.

Доираҳои адабии пурқувват дар асрҳои XI-XII дар шаҳрҳои Ғазнин, Марв, Самарқанд, Урганҷ, Исфохон, Нишопур, Табрез ва Ганҷа дар фаъолият буданд. Дар Балх, Бухоро, Рай, Лохур, Нахҷувон ва амсоли инҳо низ гоҳе маҳфилҳои адабӣ ғардон мешуданд.

Намоёнҳои барҷастаи адабиёти асрҳои XI-XII инҳо буданд:

Унсурӣ (ваф. 1041), Фаррухӣ (ваф. 1040), Манучехрӣ (ваф. 1038), Носири Хусрав (1004-1088), Умари Хайём (1040-1123), Масъуди Саъди Салмон (1047-1122), Муиззӣ (1049-1127), Саной (1077-1150), Адиб Собири Тирмизӣ (1078-1147), Анварӣ (1090-1175), Низомии Ганҷавӣ (1141-1209), Аттор (1145-1221) ва дигарон.

ТАВСИФИ Адабиёти асрҳои XI-XII бо вучуди он ки дар шароити
УМУМИИ дигари таърихӣ тараққӣ карда, дар инкишофи он
АДАБИЁТИ омилҳои нав таъсир мерасонад, бо адабиёти асрҳои IX-
АСРҶОИ XI-XII X ҷиҳатҳои умумии зиёде дошт. Ин ҷиҳатҳо аз умумияти анъанаҳо, ягонагии забон ва дар асрҳои XI-XII ривҷ доштани шаклҳо ва жанрҳои адабие, ки дар асрҳои IX-X ба вучуд омадаанд, иборат буд. Шоирони ин замонҳо ба анъана, сабк ва мазмуни ашъори Рӯдакию Шахид, Дақиқию Фирдавсӣ ва ҳаммуҳитони онҳо пайравӣ мекарданд. Дар адабиёти асрҳои XI-XII кӯшиши демократӣ қунондани забон, ки бо кӯшиши Рӯдакӣ ва наздикони ӯ шурӯъ шуда буд, ба ниҳоят расида, дар натиҷа забони адабии умумихалқие ба вучуд омад, ки дар тамоми Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Озарбойҷон, Аррону Шервон, Ироқи Аҷам ва бисёр нуқтаҳои нимҷазираи Ҳиндустон фаҳмо буд. Ин забон дар асрҳои мавриди баҳс ба Осӣи Сағир низ паҳн шуд. Шаклҳои асосии назми асрҳои XI-XII аз маснавӣ, қасида, ғазал, рубой, қитъа ва мусаммаат иборат буд, ки ҳама дар асрҳои IX-X ташаккул ёфта буданд. Фақат ин жанрҳо аз нуқтаи назари шакл ва мазмун хеле инкишоф ёфтанд. Дар асрҳои XI-XII нисбат ба асрҳои IX-X насл хеле тараққӣ кард.

Бо вучуди риоя шудани содданависӣ ва тарзи реалистии тасвир, ки хусусиятҳои намоёни сабки роҷиқӣ нимаи аввали асри XI, яъне сабки

хуросонӣ буд, шеър аз чихати техника ниҳоят суфта гардида, ноҳамвориҳои лафзӣ, дуруштиҳои байн ва сактаҳои вазни он тамоман аз байн бардошта шуданд. Дар назм истифодаи истилоҳоти илмӣ ва фалсафӣ афзуда (хусусан дар қасидаҳои Хоконӣ ва Анварӣ), санъатҳои мураккаби шеърӣ бисёр ба қор мерафт. Тавачҷӯҳи аз ҳад зиёд ба воқеаҳои таърихӣ ва пардоз дар қасидаҳо таровати шеърро ҳалалдор карда, онро ба воқеаномаҳои манзум табдил меоданд. Санъати баланди нигорандагии ин навъ қасидаҳо қасро ба ҳайрат мегузорад. Ғазоири мефармояд:

Чу барқ аз мег¹ бидрахшад, ту пиндорӣ яке зангӣ
Зи хиргоҳе ба хиргоҳе давонад пораи аҳгар.

Хусусияти аввалини адабиёти асрҳои XI-XII он буд, ки ҳаҷм ва нуфузи адабиёти дарбор дар ҳаёти адабӣ зиёд шуд. Хусусан назми дарборӣ ҳеле инкишоф пазируфта, қасидасароӣ равиши умумӣ гардид. Ҳатто бисёр шоироне, ки ба ягон дарбор вобаста набуданд, мадҳ мегуфтанд. Заҳири Форёбӣ (1156-1201) қасидаро бехтарин чинси шеър меномад. Вале назми дарбор ва шакли шеъри аз ҳама ривҷёфтаи он қасидаи мадҳия аз чихати мавзӯӣ тангу маҳдуд гардида, мазмуни мадҳияро аз ситоиши иқтидору шукӯҳи шубҳаовар, шӯҳрату дабдабаи дурӯғин ва сафед кардани сиёсати ҳосибонаю золимонаи ҳокимон берун намебаромад. Шоирони мадҳ, ки ҳама девонҳои бузургдоранд, дар қасидаҳои худ бо муболиғаю игроқ ва таърифҳои ҷоплусона ҳокимону саркардаҳо ва соҳибмансабони ғазнавӣ, қарахонӣ, салҷуқӣ, ҳоразмшоҳӣ ва ғайраро мадҳ мегуфтанд. Шеваи ҳоси онҳо чунин буд, ки бештар ба тасвири одоби зиндагии дарбор ва тавсифи базму разми ҳокимон мепардохтанд. Шоирони дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (998-1030) ва писари ӯ Масъуд (1030-1041) Унсурӣ, Манучехрӣ ва Фарруҳӣ бо тамаллук ва тамаъ ҷангҳо ва қатлу гораи мамлӯҳони худро ҳамчун қаҳрамонӣ ба қалам меоварданд. Аз рӯи нигориши онҳо Маҳмуди ҷаллоду ғолонгар чун ҳомии дин муаррифӣ мешуд. Мадҳҳои Маҳмуд дар ҳама ҷо мунхӣ-ҷосуси маҳфӣ гузоштани ӯро қамоли хирадмандӣ медонистанд.

Назми дарбор инъикоси сиёсати истилогаронае буд, ки ҳокимон дар соҳаи адабиёт ҷорӣ карда буданд. Аз ин рӯ онро подшоҳон пуштибонӣ мекарданд. Албатта, ин пуштибонии онҳо маънои ғамхорӣ ба адабиётро надошт. Ғарази аслии онҳо мустақкам намудани пояи давлат ва шӯҳрати худ буд. Аксари ҳокимон аз бесаводӣ ҳаваси шеър шунидан надоштанд. Вале ба мадҳҳои, ки маъниати онҳоро ҳимоят мекарданд, атоҳо, мулку мол, зару сим ва унвонҳои баланд меоданд. Унсурӣ, ки маликушшуаро (подшоҳи шоирон) унвон дошт, ба ивази хизматҳои ғуломонааш инъомҳои зиёде гирифта, ба шахси давлатманде табдил ёфт. Хоконӣ меғӯяд:

¹ Meg - абр

Шунидам, ки аз нукра зад дегдон,
Зи зар сохт олоти хон Унсурӣ.

Муиззӣ низ дар хамин поя меистод. Ба адибону олимоне, ки мукобили манфиату мафкураи сиёсати чорӣ буданд, хатари чон таҳдид мекард. Кур карда шудани Рӯдакӣ, фирори Фирдавсӣ ва таъкиби Абӯали ибни Синоро ба хотир оред. Ин ҳолат дар асрҳои XI-XII низ давом дошт. Барои фармонбардорнашон Маъсуди Саъди Салмон ва Хоконӣ солиёни дароз дар зиндон хобиданд. Ба сабаби манфиати ракибашро химоя кардан ҳокими Хоразм Отсиз (1127-1156) Адиб Собирӣ Тирмизиро 23 ноябри соли 1147 ба дарёи Ому партофта, ба марг расонд.

Равияи халкиро дар адабиёт адибони пешкадам давом меоданд. Ҳамдиёрони Фирдавсӣ Абӯмансӯр Алӣ ибни Аҳмад Асадии Тусӣ (1010-1073) солҳои 1065-1066 дар Нахчувон Гаршоспномаро навишт, ки он қариб нӯҳ ҳазор байтро фаро мегирад. Достони Асадӣ аз қорнамоиҳои паҳлавони систонӣ Гаршосп, додарзодани ӯ Наримон ва таваллуди бобои Рустам Сом нақл мекунад. Мазмуни он аз ривоятҳои пешазисломии халқҳои эронинаҷод гирифта шудааст. Достони бузургҳаҷми Барзнома (50-60 ҳазор байт)-ро ба Хоча Ато ибни Яъқуб (ваф. 1078) нисбат медиҳанд. Барзу (набери Рустам) паҳлавонест, ки бисёр вақтҳо ба деҳқонӣ машғул мешавад. Ин дoston дар Бадахшон бисёр машҳур будааст. Фаромарзнома низ дар асоси қиссаҳои бадахшонӣ ба назм кашида шудааст. Достони ҳамосавии Ҳаким Эроншоҳ Баҳманнома (соли 1106), ки 5500 байт аст, қиссаи қадимест, ки аз қаҳрамониҳои дастпарвари Рустами Достон Баҳроми писари Исфандиёр хикоят мекунад.

Фарқи асосии ин навъ дostonҳо аз Шохнома он аст, ки дар онҳо масъалаҳои умумихалқӣ-истиклоли сиёсӣю давлатӣ, иттиҳоди миллӣ, муҳофизати обу хоки Ватан, химояти ҳукумати марказӣ ва ободонии кишвар ба миён гузошта намешаванд. Онҳо қиссае беш нестанд.

Ҳарчанд ки дostonҳои ҳамосавӣ аҳамияти худро аз даст доданд, дар асрҳои XI-XII маснавӣ аз жанрҳои пешбарандаи адабиёт буд. Вале маснавиҳо хусусиятҳои эпикиро гум карда, бештар, ҷиҳатҳои лирозпикӣ мегирифтанд. Яъне, дар дostonҳо ба масъалаҳои ҷангу қорзор камтар тавачҷӯх мешуд. Дар чунин асарҳо мочароҳои ишқӣ ҷои асосиро мегирифтанд. Вале дар ҳама маврид қиссаҳои илмӣ ба асос гирифта мешуданд. Мазмуни достони Унсурӣ Вомиқ ва Узро аз таърихи Юнони қадим гирифта шудааст. Достони дигари ӯ Сурхбут ва Хингбут, Варка ва Гулшоҳи Айюқӣ (2100 байт) ва Вис ва Ромини Фаҳриддини Гургонӣ урфу одат ва таъриху маишати эронинаҷодони қадимаро тасвир менамоянд.

Яке аз дostonҳои лирозпикӣ, ки байни дostonҳои ҳамосавӣ ва дostonҳои ишқӣ Низомӣ гузаргоҳе шуд, Вис ва Ромини Фаҳриддини Гургонӣ буд. Он соли 1054 таълиф гардидааст. Асли Вис ва Ромин аз

ёдгориҳои қадими паҳлавӣ буд. Ҳаҷми достони Гургонӣ тақрибан даҳ ҳазор байт аст. Достон бо вазни ҳазачи мусаддаси максур (мафойлун мафойлун мафойл) суруда шудааст.

ВИС ВА РОМИН Достони қадимаи халқҳои эронинаҷод буда, ҳанӯз дар замони ашқониён дар миён халқҳои эронӣ шӯҳрати тамоми дошта, дар яке аз Форсиёти Абу Нувос (асри VIII) ба шӯҳрати он ишора мекард. Дар асри XI ривоятҳои гуногуни мансури манзуми паҳлавии он вучуд доштааст. Шоирӣ машҳури достонсарон асри XI форсӣ тоҷик Фаҳриддин Асъади Гургонӣ (вафоташ тақрибан 466 х. 1073 м) онро ба назм даровардааст. Гургонӣ, ки Фаҳри Гургонӣ таҳаллуқи мекард, аз наздиқони асосгузори давлати салҷуқӣ Абӯтолиб Тугралбек Муҳаммад ибни Меқонил (1040-1063) буд. Вай замоне дар Марв зиндагӣ дошт. Ҳангоми Исфохонро соли 443 х. (1051 м) забт кардани Тугралбек шоир ҳамроҳи ӯ буд. Дар он чо аз ҳокими Исфохон Ҳоҷа Амид Абӯфатҳ Музаффар бини Муҳаммади Нишопурӣ ин достонро шунида, онро бо хоҳиши ӯ ба риштаи назм кашид. Ин кор тақрибан соли 446 х. (1054 м) ба охир расида буд.

Достони Вис ва Ромини Фаҳриддини Гургонӣ яке аз шоҳкориҳои назми форсӣ тоҷик буда, бо сабаки ниҳоят содда ва аз муғлакнависӣ пок ниғориш ёфтааст. Дар айни замон бо суҳанони забони қадимии форсӣ ва ташбеҳоти истинораҳои дилкаш музайян гардидааст.

Лугатҳои арабӣ ҳеле қам истеъмол шуда, танҳо лугатҳои арабии дар форсӣ - тоҷикӣ ҳазмгардида дар он ба нудрат истифода шудаанд. Аз мутолиаи достон бармеояд, ки Фаҳриддини Гургонӣ дар баробари шоирӣ тавоно будан аз ақсари улуми замони худ баҳравар буда, махсусан бо фалсафаи ҳикмат ва адабиёти форсӣ ва арабӣ ошноии қомил дошта, забони паҳлавиро низ медонистааст.

Фаҳриддини Гургонӣ яке аз асосгузориҳои жанри эпоси романтикӣ дар адабиёти тоҷик буда, ин достонаш дар таърихи достонсарони форсӣ тоҷик марҳилаи навине мебошад. Он дар байни Шохномаи Фирдавсӣ ва Ҳамсаи Низомӣ як хати восилаест, ки аз ҳамосаҳои қаҳрамонӣ ба достонҳои ишқӣ роҳ мекушояд, зеро дар Шохномаи Фирдавсӣ ва достонҳои дигари ҳамосавӣ бо вучуди мавҷудияти баъзе ишқбозӣҳо разму қорнамоиҳои паҳлавонону қаҳрамонон дар мадди аввал меистанд. Вале дар достони Фаҳриддини Гургонӣ Вис ва Ромин саргузашти ошиқона маъшуқа, лаҳзаҳои ишқварзӣ, ва амсоли инҳо хатти асосии сюжетро ташкил мекунад. Ин хусусият дар Ҳусраву Ширини Низомӣ ва достонҳои ишқии дигар минбаъд ҳукми анъанаро мегирад. Фаҳриддини Гургонӣ ба идеализатсияи муосирони худ роҳ надода, муҳити феодалии замонашро беқаму қост ва бо тамоми иллатҳои реалистона ба қалам медиҳад, ки аз беҳтарин муҳассаноти достон аст. Қувваи тавоноии фашқунандагии достонро ҳаҷви бурроӣ ба муқобили айбҳои ашрофи замони шоир ташкил медиҳад, ки дар заминаи халқӣ

ба вучуд омадааст. Дар аввал он ягон қаҳрамони мусбат надорад.

Мазаммати фиску фучур ва танқиди кундзехнӣ, золимӣ, авомфиребӣ ва ҳарисиву нобакорӣи аҳли дарборро фош карда, ҳар як иштирокчии Вис ва Роминро чун тимсоли як қабохати дарбор таҷассум менамояд. Шоханшоҳ Мӯбад бо вучуди пири ғартут буданаш ғами халқу кишварро намехӯрад. Вай вақти худро ба айшу нӯш мегузаронад. Мӯбад бо ғафлатзадагии худ боиси ҳаробии Хуросон ва хонавайрон гардидани мардуми он шудааст.

Зи Мубад солиён сахтӣ кашиданд,
Пас аз марғаш ба осонӣ расиданд.

Аъзои хонаводан маликаи Моҳобод ҳам аз ин се бародар монданӣ надоранд: Шаҳру-модари Вис он қадар ҳарис ва молпараст аст, ки ҳатто духтари ханӯз ба дунё наомадаашро ба шоханшоҳ Мубад мефурӯшад. Шоир бо ришханд гӯшзад менамояд:

Нигар, то дар чӣ сахтӣ уфтоданд,
Ки нозода арӯсеро бидоданд?!

Ин зани ҳарису бар ивази молу чиз фарзандони худро ҳам қурбон мекунад ва аз ин сабаб ҳадяҳои фиристодан Мубадро дила, фарзандони худ Вис ва Вируро, ки мувофиқи русуми он замон ба ҳам хонадор буданд, фаромӯш карда, Висро барои Мубад мефиристонад. Шоир ин хислати ӯро чунин баён мекунад:

Чу Шаҳру дид чандин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, ки аз дебою динор.
Зи бас неъмат чу мастон ғашт беҳуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

Виру - писари Шаҳру ҳам чандон симои одамии надорад. Ӯ дар ҷанги зидди Мубад падарро аз даст дода, бо андаке хунбаҳо гирифтаи бо Мубад сулҳ мебандад, ҳатто Висро, ки қаблан завҷааш ҳам буд, барои аз Ромин дил кандан ва ба Мубад сар ҳам кардан насихат медиҳад. Вай Роминро каси майзада медонад:

Набинандаш магар масту хурӯшон,
Баҳои чома назди майфурӯшон.
Чухудонаш ҳарифу дӯстонанд,
Ҳамеша з-ӯ баҳои май ситонанд.

Виси моҳпайкари будӯриибозу низ ифғате надорад. Вай аввал савганд мехӯрад, ки ба Виру (мувофиқи оини зардуштӣ додари хоҳар метавонистанд ба ҳам издивоҷ бикунанд) солик аст. Баъд боз касамҳои зиёд ёд мекунад, ки зани вафодори Мубад аст. Вис ҳамеша дар оғӯши додарарӯсаи Ромин меҳусбад. Дояи Вис низ даллолаест, ки ҳам Висро ба роҳи бад тела медиҳад, ҳам Роминро тарсонда, аз ӯ коми дил меситонад.

хакикати Саной ва Махзан-ул-асрори Низомии Ганҷавӣ мебошанд. Мавзӯи асосии касида дар асрҳои XI-XII мадҳ буд. Дар он мазмунҳои ватандӯстӣ, халқпарварӣ ва сулҳу дӯстӣ хеле заиф гардиданд. Вале дар зимни мадҳ дар касида оҳангҳои ҳаётдӯстӣ ва фикрҳои панду ахлоқӣ вусъати тамоми доштанд. Дар насибу ташбиби касидаҳо бошад, тасвири зебоиҳои табиат ҷои асосиро мегрифт. Қасидасароён дар ин қисмати касида бо хавсалаи томи байтҳои баҳорӣ, ҳазонӣ, барфӣ ва ҷашнӣ мегуфтанд. Қасидаҳои пуррае, ки ба ин мавзӯҳо хос гардонда шуда буданд, низ вучуд доштанд. Ин наваъ қасидаҳо қасидани васфия мегӯянд. Дар ашъори ҷашнӣ бештар идҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада, манзараҳои дилрабои табиат, ҷилваҳои баҳор, виқору ҷалолӣ сарву шамшод, хониши мурғон, тиллоранг шудани боғ ҳангоми ҳазон ва симгун гардидани замин баъди боридани барф соҳирона ба қалам оварда мешаванд. Баъзе шоирони дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ аз аҷоиботи шахрҳои Ҳиндустони афсонавӣ нақл мекунанд. Хусусан Манучехрӣ дар ашъори баҳорӣ ва ҳазонӣ худ доди суҳанро додааст. Дуруст аст, ки баъзеи ин наваъ шеърҳои ӯ дар шакли мусаммат суруда шудаанд.

Наваъи махсуси ташбиби қасида, ки тағазул ном дошт, мавзӯҳои ишқиро дарбар мегрифт. Аз ин гузашта, мавзӯи лирика дар ин давра ҷунун вусъат ёфт, ки дар натиҷа ишқ аз мадҳ ҷудо шуда, ғазал ҷун шакли асосии лирикаӣ ишқӣ имтиёз пайдо кард. Лирикаӣ ишқӣ бо моҳияти худ ба муқобили мадҳ менестод. Чунки шоирони ишқияро эҳсоси инсонӣ ва муносибати эмотсионалии худро нисбат ба зиндагӣ баён мекарданд, онҳо ба ҷои мадҳи подшоҳон васфи маъшуқаро суруда, ҳукми ишқро аз фармоишҳои шариат ва қонунҳои ҷорӣ давлат боло мегузоштанд.

Мисли гузашта, дар асрҳои XI-XII қасидаҳои фалсафӣ ахлоқӣ, ҳасбиҳолӣ, марсия ва ғайра мавҷуд буданд. Устоди мумтози қасидаҳои ахлоқӣ Носири Хусрав буд.

Асадин Тӯсӣ дар асри XI дар шакли қасида жанри мунозираро эҷод намуд. Аз ӯ панҷ мунозира боқӣ мондааст. Онҳо ҷунин ном доранд: Мунозираи рӯзу шаб, Мунозираи арабу аҷам, Мунозираи камону найза, Мунозираи ғабру мусулмон ва Мунозираи осмону замин. Мунозира ба тариқи саволу ҷавоб навишта шуда, тарафҳои мунозиракунанда бештар афзалият ва бартариӣ худро нисбат ба рақиб баён мекунанд. Шакли мунозира дар адабиёти қадими мо мавҷуд буд. Намунаи он Дарахти асурик мебошад. Ин шакли шеър минбаъд ҳам давом ёфта, дар асри XV хеле тараққӣ кард.

Қасидани Анварӣ Ашқҳои Хурӯсон ғоҷиҳои фитнаи ғузҳо (соли 1153), талаву тороч ва қатлу ғорати онҳоро инъикос намуда, муносибати умумихалқиро нишон медиҳад. Хароботи Мадонии Ҳоконӣ ҳасратномаест, ки шукӯҳи аз даст рафтаи эронинажодонро ба хотир меорад.

Масъуди Саъди Салмон дар ин аср ба ашъори ҳабсия асос гузошт. Ин навъ шеърҳо дарду нокомӣ, ранҷҳои бепоён ва маҳрумиятҳои зиндонии ӯро ифода мекунанд. Ҳоконӣ, Фалакӣ ва шоирони дигар муддате аз умрашонро дар зиндонҳо гузарондаанд, дар пайравии Масъуди Саъд шеърҳои ҳабсия гуфтаанд.

Дар асрҳои XI-XII қариб ҳамаи шоирон рубоӣ сурудаанд. Абӯсаид Абулхайр (967-1049), Бобо Тоҳири Урён (980-1055), Маҳастии Хучандӣ (асри XII), Саид Ашрафи Самарқандӣ ва баъзе шоирони дигар асосан рубоӣ мегуфтаанд. Қуллаи рубоисароини адабиёти тоҷику форсӣ рубоӣ Умари Хайём ташкил мекунанд.

Рубоӣ аз ҷиҳати мазмун хеле гуногунранг буда, масъалаҳои ишқ, ахлоқу панд, ҳикмат, фалсафа ва иҷтимоӣро фаро мегирад. Масалан, Фарруҳӣ мегӯяд:

Ё мо сари ҳасро бикӯбем ба санг,
Ё ӯ сари мо ба дор созад ованг.
Алқисса, дар ин замонӣ пурнайранг
Як кушта ба ном бех, ки сад зинда ба нанг.

Мавзӯи китъа бештар аз зиндагии харрӯза гирифта шуда, ҳаҷв низ дар он мақоми бузург дорад. Лекин ҳаҷви дарборӣ гоҳе аз дараҷаи одоб берун мебарояд. Амъақи Бухороӣ (ваф. 1147) ва Сӯзанӣ (ваф. 1173) устодони ҳаҷв буданд.

МАСЪУДИ	ӯ аз бузургони шеърӣ тоҷикию форсӣ мебошад, соли
САЪДИ	1047 дар Лоҳур таваллуд шудааст. Лоҳур аз шаҳрҳои
САЛМОН	машҳури вилояти Панҷоби Ҳиндустони қадимӣ, ки

акнун ба ҳайати Покистон дохил мешавад.

Сайри забони форсӣ дарии тоҷикӣ ва адабиёт ба ин забон дар нимҷазираи Ҳиндустон таърихи ҳазорсола дорад. Маҳсусан дар замони лашкарқашонҳои Ғазнавиён ба Ҳиндустон ин забон дар он ҷо ривож ёфт, ки сабаби ин ҳамоно дар Ҳиндустон муқими гардидаи бисёр лашқариёни Ғазнавиён ва забони давлатии Ғазнавиён қарор гирифтани забони форсӣ дарии тоҷикӣ буд. Дар асрҳои минбаъда нуфуз ва раванги он дар он кишвар зиёд шуда, дар бисёр шаҳрҳои маҳфилҳо ва доираҳои адабии пурқуввате гардон буд. Сарфи назар аз мақсадҳои воқеии истилогарон, сиёсати истисморгаронаю горату қушторӣ онҳо ва зулму тааддӣи феодалӣ алибони тоҷикзабоне, ки дар ғули ҳазор сол дар Ҳиндустон эҷод кардаанд, барои мустаҳкам гардидаи дӯстӣ ва робитаҳои маданияти халқҳои Ҳиндустон, Эрон, Хуросон ва Осиёи Миёна сахми арзандае гузоштанд. Онҳо дар асоси омезиш додани маданияти ин халқҳо санъату адабиёти моро бой гардонданд ва зебоҳои табиат ва начобати мардумони Ҳиндустонро дар адабиёти тоҷикзабон ҷилвагар намуданд. Яке аз саромадон ва бузургони ин равию Масъуди Саъди Салмон буд.

Асли хонаводаи Масъуди Саъди Салмон аз Ҳамадон буд. Падари ӯ Саъди Салмон, ки аз аҳли фазл буд, аввал дар Ғазнин мезист. Баъд ӯ бо ҳамроҳии писари Масъуди Ғазнавий Султон Маҷдуд, ки соли 1036 аз тарафи падараш ҳокими вилоятҳои ба онҳо тобеи Ҳиндустон таъин гардид, ба он чо рафт. Саъди Салмон дар Ҳиндустон иқомат ихтиёр карда, доимӣ дар Лоҳур бимонд. Вай замоне муставфӣ, яъне дафтардор ва сарҳисобчин девон буд, баъзан ба вазифаҳои дигари давлатӣ машғул мешуд. Масъуди Саъди Салмон хабар медиҳал:

Шаст соли тамои хизмат кард
Падари банда Саъд бин Салмон.
Ғах ба атроф будӣ аз аъмол,
Ғах ба даргоҳ будӣ аз аъён.

Саъди Салмон шахси илмдӯсту донишманд буд. Бинобар ҳамин ба писараш Масъуд маълумоти хуб дод. Масъуд дар мадрасаҳои Ғазнин таҳсил карда, илмҳои маъмулии замони худро ба дараҷаи баланд аз худ карда буд. Вай баъди хатми мадраса ҳам то соли 1076 дар Ғазнин зиндагӣ мекард. Сипас ӯ дар мулозимати Маҳмуд ибни Иброҳими Ғазнавий, ки аз ҷониби падараш ба ҳукумати Ҳиндустон мансуб шуда буд, ба он кишвар рафта, дар лашкаркашиҳо ва сафарҳои ӯ ҳамроҳӣ мекард. Вале соли 1087 Масъуд мавриди бадгумонии падар гардида, ба ҳаёти ғарбӣ гузашт. Масъуди Саъдро низ ҳамчун одами наздики ӯ ба ҳаёти ғарбӣ гузашт, моҳи мулкашро мусодира карданд. ӯ даҳ солро дар зиндон гузаронд. Ҳафт сол ӯ дар зиндонҳои Су ва Дехак бандӣ буд. Дар зиндони Су Масъуди Саъд бо ситорашиносии машҳур устод Баҳромӣ, ки низ он чо маҳбус буд, шинос шуда, аз ӯ илми нучумро омӯхт. Баъди ин Масъуди Саъдро ба қалъаи Ной, ки бадтарин зиндоне дар камари кӯҳе буд, гузаронда, ба пояш кундаю ба дастонаш завлона заданд. Худи шоир хабар медиҳад:

Ҳафт солам бикӯфт Суву Дехак.
Пас аз онам се сол қалъаи Ной.

Дар давоми даҳ соли нокомии номуролиҳо Масъуди Саъд натавон ба азоби машаққатҳо мардона тоқат кард, балки лаҳзае аз омӯзиши фориғ набуд, ҳеҷ гоҳ аз шеърҳои лаб фӯрӯ набаст.

Соли 1099 Масъуд ибни Иброҳим ба тахти салтанати Ғазна нишаста, писараш Шерзодро ҳоким ва Абӯнасири Порсоро пешкор ва сипаҳсолори Ҳиндустон гумошт. Абӯнасири шахси донишманди адабиётдӯсте буд. Ба Масъуди Саъд, ки бо ӯ собиқаи ошноӣ дошт, барояш аз гуфтори Фирдавсӣ бо номи Ихтиёрати Шохнома китоби маҳсусе тартиб дод. Абӯнасири ҳукумати яке аз музофотҳои Лоҳур - Чоландарро ба ӯҳдан Масъуди Саъд гузошт. Шоири азияткашида каме осониш ёфт. Вале даре нагузашта Абӯнасири Порсӣ ронда шуд. Масъуди Саъдро низ бе ҳеҷ гуноҳ ба зиндони қалъаи Маранҷ партофтанд.

Ин махбусии Масъуди Саъд нӯҳ сол давом кард. Фақат соли III бо шарофати Тохир ибни Алии Мушкхон ӯ аз ҳабс раҳой ёфт. Ҳамагӣ Масъуди Саъд нуздаҳ солро дар зиндон гузаронд, чунон ки худаш шаҳодат медиҳад: “Нуздаҳ сол будам бандӣ”. Ӯ бақияи умри худро сарфи вазифаи китобдорӣ намуда, соли 1122 аз олам гузашт. Қабри ӯ дар Лоҳур то ханӯз бокист.

Масъуди Саъди Салмон аз шоирони тавоно ва касидасароёни дараҷаи аввали адабиёти тоҷику форс аст. Вай аз хурдӣ ба адабиёт шавк пайдо карда, ба навиштани шеър пардохт. Ӯ дар наср низ моҳир буд. Худ мефармояд:

Ба назму наср касеро гар ифтихор сазост,
Маро сазост, ки имрӯз назму наср марост.
Ба ҳеч вақт маро назму наср кам нашавад,
Ки назму насрам дур асту таъби ман дарёст.

Масъуди Саъд бо таърихи гузаштаи адабиёти тоҷик ва арабидабон пурра ошно буд. Эҷодиёти ӯ бо эҷодиёти Рӯдакӣ, Дақикӣ, Унсурӣ, Манучехрӣ пайванди мустаҳкам дорад. Ӯ бо шоирони забардасти замонаш Саной, Абулфараҷӣ Рунӣ, Муиззӣ, Рашидӣ Самарқандӣ ва дигарон дӯстӣ меварзид. Онҳо дар ҳаққи ӯ мадеҳаҳо месуруданд. Масъуди Саъд ба онҳо атоҳо меод. Нахустин бор девони ӯро Саной тартиб дод. Маликушшуаро Муиззӣ эътироф карда буд:

Он шоири суҳанвар, к-аз назми ӯ нақӯтар
Кас дар ҷаҳон каломе нашонид баъди Қуръон!

Мувофиқи маълумоти Муҳаммад Авфӣ Масъуди Саъд се девон доштааст, яке ба форсии дарии тоҷикӣ, дигаре ба арабӣ ва сеюмаш ба хиндӣ. Аз мавҷудияти девонҳои арабӣ ва хиндӣ ӯ хабаре нест. Аммо девони форсии дарии тоҷикӣ ӯ, ки аз 16 ҳазор байт иборат аст, хеле машҳур аст. Ин девон аз ҷиҳати навҳои шеър бисёр ганӣ буда, қасида (320 адад, 12 ҳазор байт), китъа, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд, маснавиҳои хурд-хурд, шахрошӯб ва газалро фаро мегирад. Шахрошӯб маҷмӯан шеърхост, ки ашъори ба ҳунардон бахшидашударо фаро мегирад. Сабки шоирӣ Масъуди Саъд ҷунин аст: ӯ маъниҳои тозаро бо калимаҳои ҷида ғирифта шуда баён намуда, як мазмунро дар ҷандин сурат ҷилва медиҳад, тозагии забонро ниҳоят пос медорад.

Масъуди Саъди Салмон асосгузори ашъори ҳабсия мебошад. Ин навъ шеърҳои ӯ дарду нокомӣ, ранҷҳои бепоён ва маҳрумиятҳои зиндонӣ ӯро ифода мекунанд. Вале фарёди ӯ мисли нолаи یتимон ва бечорагон, нолаи очизона нест, аз онҳо садон эътироз ва ошӯб бештар ба гӯш мерасад.

Торе аз мӯи ман сапед набуд,
Чун ба зиндон малик маро биншонд.
Мондам андар балою гам ҷандон,
Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.

Масъуди Саъд дар ҳабсияҳои худ бо оху нола маҳдуд намешавад. Ӯ марди некбин, шодмониписанд ва умедпарварест, ки бо ҷушу хуруши ҳайратоваре умеду орзу, хунару дониш, мардию инсондӯстиро тарғиб мекунад:

То тавонӣ мақаш зи мардӣ даст,
Ки ба сустӣ касе за марг нараст.
Ҳар кӣ ӯро баланд мардӣ кард,
То ба рӯзи аҷал нагардад паст.

Эътиқод ва самимияти Масъуди Саъди Салмон дар шеърҳои инқӣ, баҳория, манзаравӣ ва ба аҳли санъату хунар бахшиданӣ ӯ низ барҷаста ҳувайдо мегардад.

Забони асарҳои Масъуди Саъд соддаю раво ва ҳолӣ аз суҳанпардозию ибораторӣ мебошад.

Наср дар асарҳои XI–XII

Дар ин давра насри бадеӣ хеле таракқӣ кард. Бо вучуди аз ҷиҳати мазмун ва сабк гуногун будан хусусиятҳои асосии насри асарҳои XI–XII-ро ин тавр хулоса кардан мумкин аст: 1) Ҳамаи асарҳои насри бадеии ин давра берун аз дарбор навишта шудаанд. Забони асарҳои мансури асри XI ҳолӣ аз такаллуф, хеле раво, содда, зинда ва фасеҳ буда, аз забони насри асри X кам тафовут дорад. Сабки он дунболан насри асри X буда, дар он матлаб ба тарзи оддӣ, фаҳмо ва барҷаста ифода мегардад. Дар ин қабил асарҳо имкониятҳои забони тоҷикӣ бо ҷилою дурахши нав ҷилва менамояд. Намунаи хуби ин гуна наср Қобуснома мебошад. 2) Охиста-охиста наср мураккаб гардида, дар он такаллуф, иборатарозӣ ва ороишҳои лафзӣ зиёд шуд. Нависандагон матлабҳои оддиро бо ибораҳои печдарпеч, санъатҳои мураккаб, сачъ ва ғайра баён мекарданд. Дар ҳамин замон ба наср калимаҳои зиёди арабӣ, ибораҳои ҷумлаҳо, мақола зарбулмасалҳо, шеърҳои зиёди арабӣ роҳ ёфтанд. Намунаи соддатари ин сабк Калила ва Димна ва намунаи душвортаринаш Мақомоти Ҳамидӣ (1156) мебошад. 3) Насри асарҳои XI–XII бо назм омехта буда, дар асарҳои мансур порчаҳои шеърӣ зиёд иктибос мешаванд. 4) Дар бисёр асарҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, таърихӣ ва илмӣ баъди баёни масъалаҳои назарӣ ҳикоятҳои пандомузи таърихӣ ва тамсилӣ оварда мешаванд. Намунаи барҷастаи чунин асарҳо Қобуснома, Чаҳор мақола ва Сиёсатнома мебошанд. Дар Чаҳор мақола қисмати назарӣ хеле кам буда, асосан аз ҳикоятҳои таърихӣ иборат аст. 5) Калила ва Димна, Синдбоднома, Абӯмуслимнома ва амсоли инҳо бо услуби қисса андар қисса навишта шудаанд.

Як силсила асарҳои адабиётиноӣ ва нақди шеър дар ин давраҳо ба вучуд омаданд. Алҳол мо асарҳои Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёӣ Тарҷумон-ул-балогатро дар даст дорем. Дар асри XI Асадин Тӯсей бо

номи Лугати фурс фарҳанге тартиб дод, ки он қадимтарин лугати дастраси забони форсии дарию тоҷикӣ буда, шеърҳои зиёди Рӯдакӣ ва муосирони ӯро фаро мегирад.

Баъзе асарҳои барҷастаи насли ин давраро аз назар мегузаронем:

САФАРНОМА. Яке аз қадимтарин сафарномаҳои адабиёти тоҷик, ки ба қалами Носири Хусрав тааллуқ дорад. Нависанда мушоҳида ва воқеаҳои сафари тӯлонии худро, ки солҳои 1045-1052 дар кишварҳои Шарқ сурат гирифта буд, баён мекунад.

ҚОБУСНОМА. Ин асар аз пурарзиштарин китобҳои ахлоқ аст. Ойро вазир Унсуралмаолӣ Қайқовус (1020-1099) соли 1083 барои писари худ Гелоншоҳ навиштааст. Китоб 44 ҷомро фаро мегирад.

Ҳарчанд Қобуснома барои ашрофзодагон таълиф гардидааст, он роҷеъ ба масъалаҳои ахлоқи умумибашарӣ, аз қабилӣ шарафи инсон, ном, касб, хизмат ба мардум, шеър ва илму фарҳанг баҳс мекунад.

СИЁСАТНОМА. Ин асар низ ахлоқист. Аммо он масъалаҳои муҳими сиёсат, таърих, усулу тартиби мамлакатдорӣ, афкори ҷомеашиносӣ ва амсоли инҳоро фаро мегирад. Барои тақвияти фикри худ муаллифи Сиёсатнома вазирӣ Маликшоҳи Салҷуқӣ Низомулмуқ (1017-1092) ҳикоятҳои таърихӣ, тамсилҳои халқӣ, ривоятҳои мардумӣ, нақлҳои воқеӣ, шеър ва амсоли инҳоро оварда, тадбир, адлу инсоф, ҷавонмардӣ, раъиятпарварӣ, одоби муомилаи подшоҳу атофиёни ӯ, нақши вазирӣ амалдорон дар қорҳои давлатӣ ва мақоми ҳар як фардро дар ин амр баён мекунад.

КАЛИЛА ВА ДИМНА. Асли ин китоби қиссаю афсонаҳои пандомӯз хиндӣ буда, оӣро дар асри VI ба паҳлавӣ гардонда буданд. Дар асри VIII оӣро Ибни Мукаффаъ (724-759) аз паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума кард. Устод Рӯдакӣ достони манзуми Калила ва Димна дошт. Соли 1144 Абулмаалии Насруллоҳ оӣро аз нав ба тоҷикӣ гардонд. Вале дар он ибораю ҷумлаҳо ва ашъори арабии зиёдеро ба қор бурдааст. Калила ва Димна боз ҷандин бор ба тоҷикӣ тарҷума, таҳрир ва танзим шудааст.

ҶАҶОР МАҚОЛА. Ин асар аз намунаҳои барҷастаи насли бадеии тоҷикӣ буда, ба воситаи он Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар радифии адабии номдори тоҷик қарор гирифтааст.

Ҷаҷор мақоларо Низомии Арӯзии Самарқандӣ соли 1157 дар Бомӣён навишта ба охир расонд. Бомӣён дар наздикии Қобул воқеъ гардидааст.

Ҷаҷор мақола аз ҷушин қисматҳо иборат аст: мақолаи аввал “Дар моҳияти дабирию ва қайфияти дабири қомил ва он ҷӣ тааллуқ бадин дорад”, мақолаи дуввум “Дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир”, мақолаи саввум “Дар моҳияти илми нуҷум”, мақолаи ҷаҷорум “Дар моҳияти илми тиб ва ҳилояти табиб”. Ҷаҷор мақола аз қисмати назарӣ ва ҳикоятҳо таркиб ёфтааст.

СИНБОДНОМА. Асли ин китоб низ хиндӣ буда, тарҷумаҳои арабӣ ва тоҷикии он мавҷуд буд. Соли 1161 Захирии Самарқандӣ, онро аз нав ба тоҷикӣ тарҷумаву таҳрир кард. Синбоднома оид ба қанони макқора афсонаҳои зиёд дорад. Вале мағзи онро орзуи муаллиф ва халқ дар бораи шоҳи одил ташкил мекунад.

САМАКИ АЙЁР. Ин асари бузург аз рӯи вусъати воқеаҳо, бисёрии ҳолисаҳо, мочароҳои ҷавуллода ва сабзиши характери қаҳрамонҳояш ба романҳои асрҳои охир монанд аст. Фаромарз писари Худододи Арҷонӣ қиссаҳои зиёди халқиро аз рӯи ривояти Садақа ибни Абулқосими Шерозӣ чамъ оварда, хангоми таҳрир онҳоро бо саргузашти муфассали қаҳрамони шучоъ ва ботадбири асар Самаки Айёр чунон часпондааст, ки чун як асари том пазируфта мешавад. Воқеаҳои қисса дар Эрон, Арманистон ва кишварҳои араб ба вуҷуд меоянд. Қаҳрамонҳои дигари қисса низ номҳои аслии тоҷикию эронӣ доранд: Фаррухрӯз, Суманрух, Меҳрон, Гандумак ва ғайра. Услуби насли ривоятӣ дар Самаки айёр пурра нигоҳ дошта мешавад.

САРГУЗАШТИ МАХАСТӢ. Як асари мансури бисёр ҷолиби диққати ин давра Саргузашти Махастӣ мебошад, ки ба калами Ҷавҳарии Зарғари Бухороӣ (ниҳай дуҷумми асри XII) мансӯб аст. Дар ин асар саргузашти шоираю мурибаи хучандӣ Махастӣ ва ишқи ӯ бо писари хатиби Ганҷа Амир Аҳмад нақл карда мешавад. Хамаи қаҳрамонҳои он ба ҳамдигар бо рубоӣ гуфтугӯ мекунанд.

Мазмуни ғоявии адабиёти асрҳои XI–XII

Аз ҳама ҷиҳати моҳиятан пешқадами адабиёт халқият аст. Аз ин рӯ, эҷодиёти адиби ҳақиқӣ ҳамеша халқӣ мебошад. Ин хусусият ҳам дар шакл падидор мешавад ва ҳам дар мазмун таҷассум меёбад.

Халқияти адабиёт пеш аз ҳама дар ифодаи ормон ва орзуи халқ таҷассум мегардад, ки он вобаста ба ҳаёти иқтисодию сиёсӣ падида меояд. Воқеаи будани тасвир, ҷаҳмою дастрас будани шаклу мазмун ва робитаи адабиёт бо тақдирҳои халқ ҷиҳатҳои умуман халқияти адабиёт аст. Ифодани ғояҳои халқӣ ба мавқеи идеялии нависанда вобаста аст.

Ғояҳои халқиро дар ин замон беш аз ҳама шоироне, ки берун аз дарборҳо мезистанд, тарғиб мекарданд. Адибони аз дарборҳо норозӣ ва ба оппозиция гузашта низ бо ғайрати ҳосе ғояҳои зиддифеодалиро тараф мегирифтанд. Дарки нобаробарии иҷтимоӣ, нишон додани покию номуродӣ ва бечорагию мӯхтагии халқ, шиква аз аҳли замон, тасвири харобии мамлакат, танқиди зулм ва даъвати ошкоро бар зидди зулми иҷтимоӣ ва истисморӣ феодали ҷиҳатҳои наҷиби адабиёти пешқадами асрҳои XI–XII-ро ташкил мекунад. Адибони халқ ба ин иллатҳои ҷамъиятӣ нафрат мепарваранд.

Носири Хусрав теги танкиди худро бештар ба муқобили сарони дину дунё менигаронад. ӯ аз танкиди подшоҳ низ ибто намекунад.

ӯ, махсусан, рибохорӣ, судхӯрӣ ва порахӯриро ба зерӣ мазамат мегирад. ӯ мегӯяд:

Равсони сарони дину дунёро яке бингар,
Ки то бинӣ яке гургею дигар бодапаймое.¹
Набинӣ бар гаҳи² шохӣ магар гаддору бебоке,
Наёбӣ бар сари минбар магар зарроку коное.³

Мазаммати чахлу нодонӣ, худписандӣ, ҳасад, кина, хирс, бухл, ахлоқи бал ва дигар иллатҳои инсонӣ низ дар адабиёти асрҳои XI-XII амри умумӣ буд.

Баробари тараккии гоҳҳои халқӣ дар адабиёти асрҳои XI-XII написаниеи нисбат ба мадҳ ва таъкиди аз раванқ афтодани назми дарбор ба назар мерасад. Мазмуни пуч, такрори қолабу штампҳо, олудагии маъно бо фахшу хубсиёт ин адабиётро ба завол мебард. Бинобар ин, аз сафи худи шоирони дарбор баъзеҳо аз он рӯ гардонда, ба назми дарборӣ нафрат мепарваранд. Масъуди Саъди Салмон, ки чандин соли умри худро дар ҳаёти гузаронда буд, сабаби ба аҳли дарбор писанд наомадани шеъри худро дар паст будани таъби дарбориён медонад:

Шигифт нест агар шеъри ман намедонанд,
Ки таъби эшон пасту шеъри ман волост.

Ҳокими Шервонӣ (1120-1198), ки мисли Масъуди Саъди Салмон чандин сол зиндонӣ буд, рӯйирост мегӯяд, ки майли қасидасарони бардурӯғ надорад:

Накунам мадҳсароӣ ба дурӯғ,
Ки забони сидқсароист маро.

Аз хизмат ва назми дарбор рӯ гардондани Носири Хусрав, Саной ва Анварӣ талабаи қувваҳои пешқадами адабиёти мутараккии асрҳои XI-XII буд.

Ифодаи оштинопазири истеъдоди ҳақиқӣ ва муҳити дарбор эҷодиёти Авҳадуддин Анварӣ (1090-1175) мебошад. Анварӣ, ки беш аз сӣ сол мадҳи пуробу ранги аз ҳақиқат дур мегуфт, аз рақобату дасисаҳои аҳли дарбор ҳаста гардида, аз гуфтани мадҳи тамаъқорона даст кашид. Албатта, ин танҳо натиҷаи зиндагии ногувор ва тангдастии худи ӯ набуд. Мушоҳидаи нобаробариҳои табақавӣ, вазъияти бади халқ ва ривҷи бозори зулм ӯро водошт, ки забони мадҳро ба синони ҳачву танкид табдил намуда, нӯги онро ба сӯи мамдӯҳони собики худ нигаронад. Оҳу фиғони ӯ шикоятҳои шахсӣ нестанд. Онҳо аҳамияти

¹ Бодапаймое - аракхӯр

² Гаҳе - тахт

³ Зарроку коно - маккору чоҳил

бузурги ичтимоӣ доранд. Ӯ мардона малехасароихои худро амали зишт шумурда, аз он пушаймон буданахро изхор медорад. Вай шоирони мадлохро, ки Носири Хусрав онхоро шеърфурӯш номида буд, муште гадои нонталаб мегӯяд:

Эй бародар, бишнава ин рамзе зи шеъру шоирӣ,
То зи мо мушти гадоёнро ба одам нашмарӣ.

Шоистваи қайл аст, ки ғазалу рубоихои Анварӣ дар ниҳояти содлағӣ қарор гирифтаанд.

СЕ ШАКЛИ Харакатҳои оммаи мазлумон бар зидди зулми
БАРОМАДҲОИ феодалӣ дар асрҳои миёна даҳзае ҳам хомӯш
ЗИДДИ ЗУЛМ намешуданд. Раҳой аз зулм омоли халқ буд. Як шакли
пурқуввати он тасаввуф¹ буд, ки аксар бо мазҳаби расмӣ, ки тақия ба
хоқимон дошт, дар муҳолифат меистод. Ғоҳе он бо фалсафа ва оини
риидӣ бар зидди мазҳаби ҳукмрон иттифоқ мебастанд. Сӯфиён ва
пайравони бидъатҳои мазҳабӣ ба Қуръон тафсириҳои хос менавиштанд.
Бидъати дигари мазҳаби асрҳои XI-XII исмоилия буд.

Исмоилия аз фирқаҳои шиъа мебошад, ки пайравони онро исмоилӣ ва чамъашонро исмоилиён меноманд. Ин фирқа ханӯз дар нимаи дуввуми асри VIII дар шароити тунду теши зиддиятҳои иҷтимоии хилофати араб ва ихтилофҳои наҷодини мардумони он пайдо шуда буд. Аз он ҷиҳат ин фирқаро исмоилӣ мегӯянд, ки пайравони он Исмоил ибни Чаъфарӣ Содик (ваф. 760)-ро пешвои худ медонистанд. Ин Исмоил дар таърих ягон қорномае нишон надиҳад. Пайравонаш низ ӯро фақат шахси бегуноҳ ва порсо медонанд. Исмоилиён ӯро барои худ ҷун воситаи изхори норозӣ буданашон нисбат ба беадолатҳои чамъияташон истифода мекарданд. Исмоил касе буд, ки падараш ӯро аз ҷойнишинии худ маҳрум карда, ба ҷои ӯ писари хурдиашро барои худ пайғир таъин карда буд. Ба ақидаи исмоилиҳо ҳамин беадолатиро аз ҳамин воқеа сар шудааст.

Ҷунбиши исмоилия, ки шакли бидъати ошкоро дошта, ғоҳе ба шӯришҳои мусаллаҳ табдил меёфт, шакли барҷастан оппозитсияи зиддифеодалӣ буд. Исмоилиён эътиқод доранд, ки фикҳ, яъне қонунгузориҳои ислом ҳамаҷо хаваси раёсатҷӯён ва шариаат танҳо расму таомули зоҳирӣ буда, ба зоҳир маҳдуд шудан ботил аст. Ҳамин ақидаи онҳо пайравони исмоилияро ба озодфикрӣ раҳнамун мекард ва ба решаи ҳар гуна хурофот теша мезад. Ҳамчунин исмоилиён аз ҳаммазҳабони худ омӯхтани ҳама илмҳои ҷаҳонро, ки инсоният ба вучуд овардааст ва ҳунарҳои талаб мекарданд.

Дар ин оин, ки рӯҳияи зиддиарабии пурқуввате дошт,

¹ **Тасаввуф** - як ҷараёни мафкуравие, ки дар нобғиди тарқи дунё кардан ва бо сарватмандон душман буданро тарғиб мекард.

нажодпарастии арабҳо маҳкум карда мешуд. Баръакс, онҳо қатлу горасти халқҳои дигарро амри зишт шумурда, мардумони тамоми қавму нажодҳо ва пайравони ҳама дину мазҳабҳоро баробар медонистанд. Ин чихат ҳам мазлумонро ба тарафи маслаки исмоилии мекашид. Ҳатто соли 1164 имоми Фотимиён ал-Қохир шариятро бекор карда, эълон намуд, ки ақнун замони ҳақиқат расидааст. Ҳақиқат мувофиқи ақидаи ӯ, он буд, ки кас донишу эътиқод дошта бошад, ба ҷо овардани расмиятҳои динӣ лозим нест. Бекор шудани шарият маънои барҳам додани исломи расмиро дошт.

Дар замони Носири Хусрав ба рӯҳияи зиддиарабии исмоилия рӯҳияи зиддитуркии он замон зам шуда буд. Пайравони исмоилия бо тамоми қувват ва шӯру қаҳрамонӣ ба муқобилияти истилогарони аҷнабӣ мубориза мебуданд. Нест кардани сулолаи Ғазнавиён орзу ва ҳадафи исмоилиён буд. Баъди маҳлуд шудани қаламрави Ғазнавиён онҳо қувваи худро бар зидди Салҷуқиҳо нигарониданд. Исмоилиёро ботиниён низ меғўянд.

Дар таърихи ислом ягон фирқаи дигар ба мисли исмоилиён ба таъкибу куштори зиёд дучор нашудааст. Соли 1029 Маҳмуди Ғазнавий ҳангоми истилои Рай ботиниёро қатли ом карда, 50 ҳарвор асарҳои онҳоро ҳам оварда, оташ зад ва дар алангаи онҳо пешвоёни ботиниёро сӯзонд. Низомулмулк тамоми муқолифони Салҷуқиҳо қарматӣ номида, бо тамоми ҳастӣ бо онҳо душманӣ меварзид. Аз ин навъ мисолҳо боз бисёр овардан мумкин аст. Вале исмоилиён низ хомӯш наменишастанд.

Маҳз исмоилиён буданд, ки дар Байаннахрайн, шимоли Африқо - Миср ва қўхистони Дайламон (Эрон) давлатҳои мустақил барқарор намуданд. Пуриктидортарини ин давлатҳо давлати Фотимиён (909-1171) дар Миср буд. Сардорони ин давлат насаби худро ба Фотимадухтари Муҳаммадпайғамбар бурда мерасонданд. Аз ин рӯ чунин ном гирифта буданд. Давлати пуриктидори дигар бо сардории Ҳасани Саббоҳ давлати Исмоилиёни Эрон (1090-1256) буд.

Фотимиён мубаллиғони зиёде тайёр карда, ба кишварҳои дигар мефиристонданд. Носири Хусрав аз пешвоёни забардасти ин ҳаракат буд ва унвони ҳуҷҷат дошт. Вай дар байни солҳои 1047-1051 борҳо ба пойтахти Фотимиҳо - Қохира сафар карда, он ҷо зиндагӣ ба сар бурдааст.

Дар давлати таъсискардаи Ҳасани Саббоҳ, ки Аламути пойтахти он буд, баъзе андозҳои феодалии бекор карда шуда буд. Онҳо бисёр боғ бунёд мекарданд, ба кишти қор машғул мешуданд.

Исмоилиён буданд, ки Маликшоҳи Салҷуқӣ ва вазири ӯ Низомулмулкро соли 1092 ба марг расонданд. Онҳо ба қатлу куштори сардорону ҳокимони турк машғул мешуданд.

Ҷунбишҳои ҳалқӣ, чунон ки ишора шуда буд, танҳо дар шакли

бидъатҳои динӣ ва мазҳабӣ сурат намегирифт. Шакли пурзӯри он шӯришҳои халқӣ буд. Як мисол меорем: Дар охири асри XII ва аввали асри XIII дар Бухоро садри бераҳми тамаъкор Муҳаммад ибни Аҳмад ҳукм меронд. Ӯ худро “рукни олам” меномид. Сиёҳкорҳои ӯ ба дараҷае буд, ки халқ ӯро “рукни дӯзах” мегуфт. Зулму ситами ӯ ба ҳадде расид, ки соли 1206 дар Бухоро шӯриши ҳунармандон ва деҳқонон ба амал омад. Сардори шӯриш қосиб Санҷари сипарсоз буд. Шӯришгарон садр ва муқаррабони ӯро аз шаҳр ронданд. Вале соли 1207 ин шӯриш аз тарафи Хорзамшоҳ, ки тамоми Мовароуннаҳр тобеи ӯ буд, бераҳмона паҳш карда шуд. Соли 1212 чунин шӯриш дар Самарқанд сар зад. Шӯришгарон бисёр феодалону соҳибмансабонро ба ҷазо расонданд. Аммо лашкари мусаллаҳи Хоразмшоҳ се шабонарӯз шаҳрро тохта, даҳ ҳазор шӯришгаронро аз дами шамшер гузаронд.

Дар асрҳои миёна ҳамеша ҳоли шӯришгарон як хел буд: ё онҳоро ҳокимон торумор мекарданд ва ё баъди он ки онҳо ба галаба мерасиданд, сардоронашон худ ба саркардагони феодалӣ табдил ёфта, зулму тааддиро давом мекарданд. Лекин шӯришу исёнҳои халқӣ рӯҳияи зиддифеодалии мардуми меҳнаткашро пурқувват намуда, дар китоби муборизаи халқ саҳифаҳои заррин менавишт.

Дар адабиёти тоҷики асрҳои XI-XII ҳаракатҳои опозитсионии халқ равшан инъикос ёфтааст. Носири Хусрав яке аз тарғиботчиёни исмоилия буд. Тасаввуф паногоҳе буд, ки дар зерини пардаи он адибон фикрҳои озодихоҳона мегуфтанд. Гуфтори ҳаққӯёнаи адибон ва шӯришгарон бетаъсир набуд. Боз гоյҳои шӯришҳо дар адабиёт акси худро меёфтанд.

Адабиёт оинае буд, ки зиндагию муборизаи халқро бо тамоми пахлуҳояш инъикос менамуд.

АБЎАЛӢ ИБНИ СИНО (980–1037)

Яке аз бузурgtарин нобигаҳои чаҳони дар ҳаман даври замонҳо олими мутабаххири тоҷик Абӯалӣ ибни Сино буд, ки дар охири асри X ва аввали асри XI зиста, дар соҳаҳои инҳоят гуногуни илм, хусусан дар инкишофи фалсафа ва тибби дунё саҳми босазое гузоштааст. Вай парвардан муҳити фарҳангии Сомониён буд. Вале қисми зиёди умри Абӯалӣ ибни Сино баъди пош хӯрдани давлати мутамаркази Сомониён дар гирдоби ҳодисаҳои мудҳиши нимаи аввали асри XI сипарӣ гардид. ӯ гоҳ чун табибу файласуф, баъзан ба сифати фақеҳу вазир, ҳатто замоне чун махбуси

зиндонӣ ҳаёт ба сар бурда, чун надими ҳоси подшоҳону ҳокимон низ рӯзгор гузаронидааст. Аммо ӯ лаҳзае аз омӯзиш гафлат наварзида, аз пажӯҳиш ва корҳои илмӣ фориғ набудааст.

Тарҷумаи ҳол

Баръакси бисёр бузургони гузашта, ки аз зиндагии онҳо чизе маълум нест, санаҳои зиёди ҳаёти Абӯалӣ ибни Сино аниқ маълум аст. ӯ худ саргузашти хешро ба шогирди вафодораш Абӯубайди Фақеҳи Қузҷонӣ имло кардааст. Воқеаву ҳодисаҳои 25 соли охири умри Абӯалӣ ибни Синоро худ Абӯубайд, ки ҳамеша ҳамроҳи устод ва шоҳиди он руҳлодҳо буд, навиштааст, ки ин имло ва навишта ба номи **Рисолаи саргузашт** маълум буда, дар асли арабӣ ва тарҷумаҳо ба забонҳои гуногун чандин бор ба таъриф расидааст.

Падари Абӯалӣ Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Алӣ ибни Сино ном дошт ва аслан аз аҳли Балх буд. Вай дар замони Нӯҳ ибни Мансур (976–997) ба Бухоро омада, дар деҳани Хармайсан (Рометани имрӯза) ба қорӣ мулкӣ шугл варзид. Вай дар деҳани Афшана бо Ситорабону хонадор шуд. 18 августи соли 980 дар ин онла писаре ба дунё омад, ки ӯро Ҳусайн ном ниҳоданд.

Соли 985 ондан Абӯалӣ ибни Сино, вақте ки ӯ ба панҷ медалиномад аз Хармайсан ба Бухоро кӯчид. Абдуллоҳ, ки аз одамони фозил ва

маърифатдӯст буд. Хусайнро ба мактаб монд. Вай аз 5-солагӣ то 10 солагӣ дар мактаб хонда, хату савод баровард, сарфу нахви забони арабиرو омӯхт, илмҳои адабро аз худ кард. Ба илмҳои адаб, яъне адабиёт, бар замми сарфу нахв хаттотӣ, маъонӣ, кироат, арӯз, кофия, лугат, имло, услубшиносӣ ва амсоли инҳо дохил мешуданд. Ниҳоят Хусайн Куръонро омӯхта, онро ҳифз намуд.

Дигар Абӯалӣ лақаби “шайх” гирифт, зеро ҳар касе, ки Куръонро аз ёд мекард, ӯро, сарфи назар аз синну солаш, шайх мегуфтанд.

Сипас Абдуллоҳ писари худ Хусайнро аз мактаби ибтидоӣ гирифта, назди муаллимони хусусӣ гузошт, ки онҳо асосҳои илмро ба ӯ омӯзонанд. Писарча аз ҷиҳати ҷисмонӣ бенуқс, дар хусну хулқ зебо буда, зехни гиро ва истеъдоди баланд дошт, ки аз ин омӯзгорон ба ҳайрат мемонданд. Дар он оғоз Хусайнро падараш назди Абдуллоҳи Массох, ки аз донишманди соҳаи ҳисобу ҳандаса буд, ба шогирдӣ гузошт. Абӯалӣ аз Абдуллоҳи Массох дар андак вақт ҳисобу ҳандасаро омӯхта, маҳсусан, дар ҳисоби хинд моҳир шуд. Ҳамон вақтҳо Абӯалӣ дар пеши Исмоили Зоҳид ба омӯхтани тафсири Куръон, ҳадиси пайғамбар ва фикҳ мепардозад, ки ин ду сол давом мекунад. Ба ҳамин тариқ, Абӯалӣ ибни Сино то дувоздаҳсолагӣ дар тафсир, ҳадис ва фикҳ маҳорат пайдо кард. Бо ҳамин гуфтан мумкин аст, ки таҳсили миёнаи Абӯалӣ ибни Сино ба охир расид. Вай ҳамеша аз беҳтарин толибилмон буд. Шеваи баҳс, одоби музокира, тарзҳои эътироз ба ҳариф ва хусни муҳовараро нағз омӯхта буд. Истиқлоли фикр, вусъати андеша ва бодалел сухан рондан ҳоси ин навҷавони дар роҳи илм пешрав буд. Дар масъалаҳои маслаку мафкура ӯ истиқлоли худро ҳатто аз падари хеш ҳам нигоҳ медошт.

Баъди фаро гирифтани маълумоти миёна Абӯалӣ ибни Сино аз пайи он шуд, ки маълумоти худро такмил диҳад. Вай ду бор омӯзгори фалсафаро иваз кард. Он солҳо ба Бухоро, ки пойтахти Сомониён буд, аз шаҳрҳои дигари мамлакат, ҳатто аз кишварҳои гуногун олимону донишмандони зиёде меомаданд, ки дар он миён ҷубаллиғони исмоилию қарматӣ ва ҷосусон низ буданд. Дар ин миён ба Бухоро Абӯабдуллоҳи Нотилӣ омад. Падари Абӯалӣ ибни Сино ӯро дар хонаи худ ҷой дода, Абӯалиро ба вай шогирд монд.

Абӯалӣ ибни Сино то 15-солагӣ илмҳои табиӣ, илоҳиёт, фалсафа, ҳикмати илоҳӣ, нучум, мусиқии назарӣ ва амалиро мустақилона омӯхта, дар 16-солагӣ ба омӯхтани илми тиб машғул шуд.

Ба Абӯалӣ ибни Сино илми тибро Абӯмансур Ҳасани Қамарии Бухороӣ, ки табиби дарбори Нӯх, ибни Мансур буд, таълим меод. Абӯалӣ ибни Сино аслан омӯзиши илми тибро дар 12-солагӣ шурӯъ карда буд. Вале он вақт ба маслиҳати Абӯсаҳли Масеҳӣ ба давом додани он шугл наварзид. Ниҳоят, соли 986 ӯ ба ин илм аз нав рӯ овард. Ба ҳамин тариқ, Абӯалӣ ибни Сино дар 16-солагӣ чун як табиби ҳозир дар тамоми Бухоро шинохта шуда буд. Ҳамчунин, ба такмили

донииши худ дар соҳаи илми фикх, мантик, фалсафа, табиатшиносӣ, риёзиёт ва илми илоҳӣ баргашта, дар муддати якуним соли дигар ин донишхон худро хеле мукамал намуд.

Абӯалӣ ибни Сино шахси ниҳоят гӯё, ҷиддӣ ва меҳнатдӯст буд. На фақат ақли расо ва қобилияти баланд боиси пешрафти илмӣ ва маънавии ӯ мешуд. Кӯшиш, сабру тоқат ва ҷаҳду ҷадал низ сабабе буд, ки пирӯзӣ ва қомебиҳон маънавии ӯро таъмин мекард. Ҳангоми таҳсили илм мегӯяд Абӯалӣ ибни Сино "Ягон шаб пурра нахуфтаам ва рӯзона ба ҷуз омӯхтани илм ба коре машғул нашудам". Абӯалӣ ибни Сино то 18-солагӣ тамоми донишхон расмӣ ва ғайрирасмӣи замони худро фаро гирифта, пешсафи бузургтарин олимони сутурги давр эътироф гардид. Шайхурраис худ эътироф мекунад: "Чун ба ҳаблаҳсолагӣ расидам, аз омӯхтани ҳамаи ин илмҳо фориғ шудам. Оғӯз дар илм бештар ҳифзкунанда будам, имрӯз пухтатар шудам вагарна илм як хел буда, аз он чизе дар ман чизе дигаргун нашудааст". Абӯалӣ ибни Сино ҳақ дошт, ки он вақт бигӯяд:

Аз каъри гили сиёҳ то авҷи Зухал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун ҷағтам зи қайди ҳар макру хиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди аҷал.

Мероси илмӣ ва адабии Абӯалӣ ибни Сино

Абӯалӣ ибни Сино дар ҷаҳон аз пурмахсултарин олимони ва адибони аст. Фаъолияти эҷодии вай аз 17-18-солагиаш дар солҳои 996-997 шурӯъ шуда, расо ҷиҳид сол давом кардааст. Ӯ асарҳои ғолибро ба насри назм ҳам ба арабӣ ва ҳам ба тоҷикӣ навиштааст. Сабаби бисёр асарҳои илмӣи худро ба забони арабӣ навиштани Абӯалӣ ибни Сино он аст, ки забони арабӣ мисли забони лотинӣ, ки дар тамоми кишварҳои насеронӣ забони умумии илм буд, дар саросари олами ислом забони илмӣ шинохта шуда буд. Ҳамчунин, китобҳои зиёди илмӣю ахлоқӣи юнонӣ, ибронӣ, ҳиндӣ ва паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума шуда, истилоҳоте, ки мафҳумҳои илмиро мефаҳмонданд, дар он забон мушоҳида гардида буданд. Забони арабӣ барои ҳамаи донишмандони ғарбӣи X-XI ғаҷмо буда, дарси малрасаҳо ба ин забон мегузашт.

Осори Абӯалӣ ибни Сино ниҳоят зиёд аст. Аз рӯи тадқиқ ва ҳисоби донишманди машҳури эронӣ Саид Нафисӣ (1896-1966) миқдори асарҳои Абӯалӣ ибни Сино, ки алҳол маълум шудааст, ба 456 мерасад. Дар китобхонаҳои давлатӣ ва шахсии олам 162 асари ӯ нигоҳ дошта мешавад. Аз ҷумла 23 асари вай ба забони модаринаш тоҷикист. Бар болои ин як миқдор шеърҳои тоҷикии Абӯалӣ ибни Сино низ то ба замони мо боқӣ мондааст. Асарҳои Абӯалӣ ибни Сино аз ҷиҳати ҳаҷми

хеле гуногун буда, аз рисолаҳои мухтасар то асарҳои чандинчилда иборат мебошанд. Китоб-ул-инсоф, ки аз байн рафтааст, 20 ҷилд буд. Ал-хосил-ва-л-маҳсул-20 ҷилд, Китоб-уш-шифо - 18 ҷилд, Лисон-ул-араб-10 ҷилд, Ал-қонун - 5 китоб, Начот - 3 ҷилд. Ин китобҳо бо Ишорот ва танбеҳот, Донишнома ва ғайраҳо дар инкишофи илми дунё нақши сазовор гузошта, то кунун ба арзиши бузургӣ таърихӣ, маданӣ ва илмӣ моликанд. Тамоми асарҳои Абӯалӣ ибни Синоро метавон ба ҷаҳор гурӯҳ тақсим кард: Якум, асарҳо доир ба ҳикмат, фалсафа, ахлоқ ва мантиқ. Дуввум, асарҳо оид ба тиб. Сеюм, асарҳо дар бораи илмҳои дақиқ. Чаҳорум, асарҳо роҷеъ ба забону адабиёт ва санъат. Аммо бисёр асарҳои ӯ чандин илмро фаро мегиранд. Барои мисол Донишномаро бигирем. Он аз қисматҳои Мантиқ, Илоҳиёт, Табиӣёт, Ҳайъат ва Мусиқӣ таркиб ёфтааст. Шифо илоҳиёт, мантиқ, табиёт ва мусиқиро фаро мегирад.

Осори фалсафии Абӯалӣ ибни Сино. Дар дунё Абӯалӣ ибни Сино пеш аз ҳама чун файласуф ва пизишки номӣ шинохта шудааст. Асарҳои машҳури ӯ дар соҳаи фалсафа ва мантиқ Китоб-уш-шифо, Начот, Ишорот ва танбеҳот, Донишнома мебошанд. Ин асарҳо умдатарин масъалаҳои фалсафаро фаро мегиранд. Китоб-ул-инсоф, ки аз 20 ҷилд иборат буда, оид ба 28 ҳазор масъала ва нуқтаҳои фалсафӣ баҳс мекард, боқӣ намондааст. Таносуби Худо ва табиат, шаклҳои ҳастӣ, моддаву сурат, нафсу тая, сабабу натиҷа, зарурат, моҳияти ҳаракат, замону макон, моҳияти зиндагӣ ва амсоли инро фаро мегиранд. Доир ба назарияи маърифат фикрҳои аҷоиб пеш рондааст. Ин асарҳои Абӯалӣ ибни Сино дар тӯли асрҳо ба забонҳои лотинӣ, яҳудӣ, англисӣ, олмонӣ, италиявӣ, фаронсавӣ, русӣ, туркӣ ва ғайра тарҷума ва нашр шудаанд. Масъалаҳои ахлоқ, ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ, тарбия ва таълим дар Рисолаи фӣ-л-ахлоқ, Рисолаи илми пешин ва барин, Рисола дар адли подшоҳ, Мантиқи форсӣ, Рисолаи тилисмоти форсӣ, Тадбири манзил ва амсоли инҳо низ баён карда мешаванд.

Донишнома, ки номи пурраш Донишноми Алоӣ аст, барои Алоуддавла ба тоҷикӣ таълиф гардида, доир ба мантиқ, илоҳиёт, табиӣёт, ҳайъат ва мусиқӣ баҳс мекунад. Абӯалӣ ибни Сино дар Донишнома ба ҷои бисёр калимаҳо ва мафҳумҳои роҷи арабӣ муродифҳои тоҷикии онҳоро ба қор бурда, барои устувор гардидаи истилоҳоти форсӣ хизмати арзандаеро ба ҷо овардааст.

АБҮАЛӢ ИБНИ ШАЙХУРРАИС Абӯалӣ ибни Сино қабл аз ҳама **СИНО - АДИБ** файласуфи бузург ва пизишки сутург буд. Вай дар инкишофи бисёр соҳаҳои илмҳои дақиқ, мусиқӣ ва ахлоқ низ саҳми пуарарзише гузоштааст. Нақши Абӯалӣ ибни Сино дар соҳаи илмҳои вобаста ба забону адабиёт низ хурд нест. Вай пеш аз ҳама истилоҳоти илмӣ забонҳои арабӣ ва тоҷикиро хеле тақмил дод. Ба туфайли Донишнома ва рисолаҳои тоҷикии Абӯалӣ ибни Сино ва асарҳои

алохидан муосирони ӯ исбот шуд, ки забони тоҷикӣ қодир аст маъниҳои амиқи фалсафӣ ва илмиро ифода намояд. Ҳамчунин, Абӯалӣ ибни Сино дар лугати Лисон-ул-араб ном асаре таълиф карда буд, ки мисли он дар лугат дида нашудааст. Асари дигаре бо номи Махориҷ-ул-хуруф дар бораи савтиёт (фонетика) бахс мекунад. Рисолаҳои зиёди Абӯалӣ ибни Сино роҷеъ ба илмҳои дигари адаб ва сураҳои алохидан Қуръон низ маълуманд, ки чанде аз онҳо боқӣ мондаанд.

Як нуктаро таъкид кардан лозим аст, ки дар аксари асарҳои Абӯалӣ ибни Сино масъалаҳои ахлоқ, ки ба адабиёт иртиботи зич дорад, мавриди бахс қарор мегирад. Бинобар таълимоти ахлоқии Абӯалӣ ибни Сино мард пеш аз ҳама бояд дар ислоҳи нафси худ бикӯшад, ҳештанро соlexу некӯ гардонад, покдину парҳезгор бошад, дар ахлоқу одоб, адолату мурувват, ростӣ ва шучоъат намуна бошад. Ин гуна мард барои осонӣ ва давом додани насли худ бояд зан бигирад, зане, ки аз ҷиҳати ақл солим ва тандуруст бошад. Мард баъд аз оне, ки ба балогат расиду соҳиби маълумоту касби хуб шуд, ӯро зарур аст, ки аввал ғами хонаву манзилро бихӯрад, худ ва аҳли хонаводаро бо пӯшок ва хӯрок, ки мӯян ҳаёт аст, таъмин намояд.

Абӯалӣ ибни Сино ба арабӣ ва тоҷикӣ шеър ҳам навиштааст. Асарҳои манзумаи ӯ ба забони арабӣ аз қасоид, қитъаҳои фалсафӣ, панду ахлоқ, танқид, ишқ ва мухаббат, ҳамчунин урҷузаҳо иборатанд. Урҷуза ашъоре, ки дар баҳри раҷаз эҷод гардидаанд.

Яке аз асарҳои машҳури Абӯалӣ ибни Сино манзумаи Урҷуза ғӣ-т-тиб аст, ки дар ҳаҷми 1326 байт бо шеър ба забони арабӣ таълиф шуда, бисёр нуктаҳои назарӣ ва амалӣ тибро, ки дар Ал-қонун мавҷуданд, ба тарзи содда, оммафаҳм ва мухтасар баён мекунад. Дар ин асар доир ба тамоми дарди бадан, мизоч ва таъби инсон сухан меравад.

Абӯалӣ ибни Сино бо эҷоди ин манзума анъанаяи устод Рӯдакӣ ва Майсариро давом додааст. Манзумаи Рӯдакӣ Даврони офтоб илми нучумро бо шеър баён мекард. Майсарӣ бошад, дар замони Рӯдакӣ доир ба илми тиб ба тоҷикӣ манзумае навишта буд, ки 5500 байтро фаро гирифта, имрӯз ҳам боқист. Абӯалӣ ибни Сино боз дах урҷузаи дигар доир ба соҳаҳои гуногуни илм навишта будааст. Қасидаи айният, яъне қасидае, ки қофияи он бо ҳарфи "айн" тамоми мешавад, мазмуни фалсафӣ дошта, дар он роҷеъ ба сайри ақл, нисбати тану ҷон сухан меравад.

Рисолаҳои Саломон ва Абсол, Ҳай ибни Яқзон, Қадр, Тайр ва Ишқ бо рамзу киноя ба тариқи тамсил эҷод шуда, дар бораи сарнавишт, таносуби ақлу ҷисм, қамолоти ақл, анғезаҳои ишқ, тасвири оламҳо, кирдор ва атвори бошандагони он оламҳо, ахлоқи ҳамида, дурӯғ, хиёнат, зулм, ситам, худписандӣ, бухл, тамаъ ва дигар падидаҳои ахлоқи разила ва дурӣ ҷустан аз он бахс мекунанд. Инсонро дӯст ва ёр бояд. Абӯалӣ ибни Сино мефармояд: "Ёр барои он бояд, бор аз дили ёри худ бардорад ва дӯст аз баҳри он бошад. То ранҷ аз дӯсти худ

баргирад. Аммо дар ин рӯзгор чунин дӯсту ёр кучо ба даст ояд?!”

Ашъори тоҷикии Абӯалӣ ибни Сино. Мазмун ва мундариҷаи гоҷавии шеърҳои тоҷикии Абӯалӣ ибни Сино бо мазмуни осори илмӣ ва ашъори арабиаш робитаи ногусастаи доранд.

Соли 1980 дар Душанбе тахти унвони Авҷи Зухал маҷмӯаи ашъори Абӯалӣ ибни Сино ба таърифи расид. Дар он 4 ғазал, 5 китъа, 38 рубоӣ ва 2 фард шеърҳои тоҷикии шайхурраис ҷой дода шудааст. Инчунин, дар он маҷмӯа тарҷуман форсии Қасидаи айнияти иборат аз 42 байт дар шакли маснави, асли он қасида ва ҷанд порча шеъри арабии аллома нашр гардидааст. Мазмуни ин шеърҳо ро фалсафа, ахлоқ, панд, ҳикмат, ишқ, муҳаббат, май ва танқид ташкил мекунад. Ҷустуҷӯ ва дарёфтҳои рози ашъуи ҳодисаҳо, умед аз кашфи ҳақиқи илоҳӣ ва, ниҳоят, ба ҳулосае омадан, ки асрори ғайб ҳоси Аллоҳ таъоло буда, барои бандогон кашфнашаванда аст. Абӯалӣ ибни Сино бо афсӯс меғӯяд:

Эй кош, бидонаме, ки ман кистаме?

Ғар мукбилам, осудаву хуш зистаме.

Сарғашта ба олам аз паи чистаме?

Варна ба ҳазор дида бигристаме!

Ҳангоми зиндагӣ ва баъди марги Абӯалӣ ибни Сино ҳам асрҳо аҳли хурофоту таассуб ӯро ба бедонии айбдор мекарданд, чунки шайхурраис нотарсона ва бериё бар алайҳи подонию ҷаҳл хурӯҷ мекард. Ин гурӯҳҳо, ки худро донои ҷаҳон мешумурданд, аксар одамони дар ақида маҳдуд, камдонииш ва дар биниш тангназар буданд. Онҳо ба алломаи замони Абӯалӣ ибни Сино бо ҷашми адоват нигариста, бар зидди ӯ ҳамлаҳои девонавор оварда, ӯро кофир меғуфтанд. Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба онҳо ба оҳанги худашон ҷавоб медихал:

Бо ин ду-се подон, ки чунин медонанд.

Аз ҷаҳл, ки донои ҷаҳон эшонанд.

Ҳар бош, ки ин ҷамоа аз фарти харӣ.

Ҳар к-ӯ на хар аст, кофираш мехонанд.

Абӯалӣ ибни Сино эътирофи менамояд, ки ӯ аксари асрори оламои кашф карда бошад ҳам, дар маърифати Ҳақ ва ҳастии Худованд, ки воҷибулвучуд аст, натавонистааст, ки чизеро бифаҳмад:

Дар парда сухан нест, ки маълум нашуд,

Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.

Дар маърифаташ ҷу нек фикре кардам,

Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Албатта, ин эътирофи аллома дуруст аст, ки ӯ ба кунҷи вучуди Худованд нарасидааст, зеро он аз иқтидори инсон берун ва ҳоси ҳуди Парвардигор аст. Аммо дар ҳамин ҷо ҳам Абӯалӣ ибни Сино ба дарки бисёр нуктаҳои борики асрори худовандӣ расидааст. Масалан, ӯ кашф кардааст, ки Ҳақ - яъне воҷибтаъоло, ҷони ҷаҳон, боис ва офаридагори

чумла хастихост, чаҳон гӯё баданест, ки хама мавҷудот, яъне одаму малонка метавонанд дарк бинамоянд, ки тамоми ҷамодоту наботот ва ҳайвоноти чаҳон аз унсурҳои чаҳоргона - ҳоку обу оташу бод сохта шудаанд, ки ҳамаи инро тавҳид, яъне як будани хилқат, яъне офариниш меғӯянд. Дигар ҳамаи таълимот дар бораи хилқат ва ваҳдати холик - офаранда ва махлук - офаридашудаҳо дурӯғ буда, қобили пазируфтани нест. Абӯалӣ ибни Сино дар як рубоии худ мефармояд:

Ҳақ - ҷони чаҳон асту чаҳон чумла - бадан,
Аҷноси малонка - ҳавоси ин тан,
Аҷром - аносиру маволид - аъзо,
Тавҳид ҳамин асту дигарҳо хама - фан.

Фарқи ашъори Абӯалӣ ибни Сино аз шеърҳои шоирони дигар он аст, ки аксари онҳо аз мазмуниҳои фалсафӣ сирӣшта шуда, андешаҳои файласуфи чаҳониро роҷеъ ба нуктаҳои борики ин фан ифода намуда, дар аглаби онҳо кашф нагардидани асрори илоҳӣ таъкид мешавад.

Эй зоти ту мар вучудро буда асос,
Ҷуз зоти ту нест ҳеҷ кас зотшинос,
Касро ба камолу кунхи зотат раҳ нест,
Бар феъли ту мекунад зоти ту киёс.

Ба андешаи Абӯалӣ ибни Сино олам ва ҳаводиси он ҳамеша дар гардиш буда, ободӣ ва харобӣ доимо якдигарро метавонанд, ки иваз кунанд:

Ҳар ҳайъату ҳар нақш, ки шуд маҳв кунун,
Дар маҳзани рӯзгор гардад маҳзун,
Чун боз ҳамин вазъ шавад вазъи фалак,
Аз пардаи ғайбат оварад ҳақ бурун.

Аммо аз ин тағйироту ивазшавиҳо, ки ҳамеша дар ҳазинаи рӯзгор маҳфуз аст, таҷриба бояд гирифт, зеро Худованд кодир аст, ки харобихоро ба ободонӣ ва ободихоро ба вайронӣ табдил диҳад. Инро ба ҷашми ибратбин бояд дид.

Таълимоти ахлоқии Абӯалӣ ибни Сино ба андӯхтани дониш, омӯхтани ҳунар, ғиромидошти дӯстӣ, ситонши рафоқат, талқини адлу инсоф ва тарғиби неқӣ нигаронида шудааст. Ӯ аз хонандагону шунавандагони худ дархост менамояд, ки имрӯз бояд кореро, ки аз дасташон меояд, анҷом диҳанд, зеро пагоҳ дер хоҳад шуд:

З-он пеш, ки аз чаҳон фуру монӣ фард,
Он бех, ки набоядат пушаймонӣ х/в/ард.
Имрӯз бикун, чу метавонӣ коре,
Фардо ҷӣ кунӣ, ки ҳеҷ натвонӣ кард.

Панду насихатҳои Абӯалӣ ибни Сино мисли ҳикмату андарзҳои Рӯдакӣ ва Фирдавсӣ ба арзиши баланди тарбиявӣ молик буда, ахлоқи шоистаи ҷамъиятиро тарғиб менамоянд. Дар ғазале Абӯалӣ ибни Сино

хислатҳои бадеро бар мешуморад, ки инсон ҳақиқӣ аз онҳо бояд пок бошад. Ин хислатҳои номатлуб инҳоянд: ҳасад, пастӣ, дурӯғ, талбандагӣ, тарсонҷакӣ, мумсикӣ, нолидан аз рӯзгор, дунёпарастӣ, аз аҷал тарсидан ва ниҳоят, гусса хӯрдан аз наздик шудани марги худ:

Ҳаром аст даҳ чиз бар родмард,
К-аз он шаш бувад марди озода фард,
Ҳасад бурдану сифлагину дурӯғ,
Намудан ниёзу заъифию дард,
Чу неъмат бувад, даст бар дӯстон
Бибояд кушудан ба доду ба х/вард,
Чу шиддат бувад, роз пайдо макун,
Бихил, то шавад рӯят аз лард зард,
Саволе наярзад саросар ҷаҳон,
Чу фарҷом бошад яке охи сард,
Аҷал нардбоз асту мо мӯҳраем,
Фалак каъбатайну ҷаҳон тахти нард.

Аз рӯи фармудаи Абӯалӣ ибни Сино оқибатандеш ва дурустпаймон будан аз хислатҳои хуби одамист:

Бо душмани ман чу дӯст бисёр нишаст,
Бо дӯст набоядам дигар бор нишаст.
Парҳез аз он шакар, ки бо заҳр омехт,
Бигрез аз он мағас, ки бар мор нишаст.

Аммо андешаҳои таълими Абӯалӣ ибни Сино бо тарғиби дӯстӣ ва танқиди душманӣ маҳлуд намегарданд. Ғанимат донишмандонро ба корҳои хайр сарф кардан аз талабҳои ҷидди ӯст. Дар ин бора мегӯяд:

Рафт он гуҳаре, ки буд пирояи умр,
В-овард замона тоқи сармояи умр,
Аз мӯйи сапедам сари пистони умед,
Бингар, ки сиёҳ мекунад дояи умр!

Масъалаҳои мураккаби фалсафа ва ахлоқро бо суҳанҳои ширини рӯҳпарвар самимона ифода кардан маҳорати баланди шоирини Абӯалӣ ибни Синоро намоиш медиҳад. Дар рубоии зерин, ки дар он ба инсонҳо панд дода мешавад, ки кас набояд побанди нафс, гирифтори ҳавову ҳавас шавад, дунёталабу ҷоҳҷоҳ бошад, ки ин одамро аз дӯстон ҷудо ва ба душманон гирифтормегардонад, ки инсон нофаҳмида мемонад. Абӯалӣ ибни Сино на ин ки худ инсон, балки нафсро таъхирсонда, онро муҳотаб қарор медиҳад:

Эй нафс, ки бастаи ҳавову ҳавасӣ,
Биштоб, ки дар ҳимояти як нафасӣ.
Дунё маталаб, ҷоҳ маҷӯ, ишва маҳар,
К-аз дӯст бароиву ба душман бирасӣ.

Суханро бо санъатҳои баланд адо намудан сабки шоирии Абӯалӣ ибни Синост. Бунёди китъаи зайл саросар ба санъати **ташхис** ниҳода шудааст:

Ба ҳар диёр, ки хашми ту корзор кунад,
Замона бар сари хунобаи чигар гардад.
Магар, ки баҳр ба хоки дари ту наздик аст,
Ки рӯзгор аз ӯ даст пургуҳар гардад.

Корзор кардани хашм - ташхис ва хунобаи чигару сари хунобаи чигар мачоз буда, дар дохили ташхис омадаанд. Ду мисраи охир низ бо ҳамин сабк эҷод гардидаанд. Рубоии зерин низ бо ташхис, суҳанбозӣ, муболиғае, ки дар дохилаш тазод ҳаст, гуфта шудааст:

Дил гарчи дар ин бодия бисёр шитофт,
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.
Андар дили ман ҳазор хуршед битофт,
В-охир ба камоли заррае роҳ наёфт.

Баъзе шеърҳои Абӯалӣ ибни Сино бо камтар ороиш ва соддаву фаҳмо ишро гардидаанд. Маглаб бо мачозҳо, сифатҳо ва истиораҳо баён мегардад, ки гуё соф давъвати маҳз аст:

Бо ҳар ҳасе зи рӯи ҳаво дӯстӣ мадор,
Бо ҳар касе зи содадилӣ рози худ мағӯй.
Бо мардуми музаввири бадасли балгуҳар,
Дар кӯи мардум зи пай дӯстӣ мапӯй.
Гар боядат, ки кам нашавад обрӯи ту,
Фармону ихтилоти фурӯмоёгон маҷӯй,
Дар обрӯй кӯш, зеро ки оби рӯй.
Чун кам шавад, бад-ӯ напазиранд обрӯй.

Шеърҳои Абӯалӣ ибни Сино ҳарчанд аз ҷиҳати миқдор кам бошанд ҳам, дар таърихи назми форсу тоҷик мақоми арҷмандеро ишғол намуда, барои бисёриҳо чун сармашқ будаанд.

ЗАФАРНОМА. Он дар асл ба забони паҳлавӣ мавҷуд будааст. Ба қавле, Абӯалӣ ибни Сино ин пандхоро барои яке аз амирони Сомонӣ - Нӯҳ ибни Мансур (976-997) ва ё Мансури дуввум (997-999) аз паҳлавӣ ба форсии дарии тоҷикӣ гардонда будааст. Ин асар, ки дар шакли саволу ҷавоб таълиф шудааст, гуё аз ду бахш иборат аст. Бахши аввал пурсишҳои вазири Анушервони Одил (581-579) ва ҷавобҳои устоди вазири ӯ Бузургмеҳри Бахтакон бешубҳа решаи паҳлавӣ дорад. Аммо бахши дуввум, ки кӯтоҳтар аз қисми аввал аст, аз пурсишҳои умумӣ ва посухҳои донишманди афсонавӣ Лукмони ҳаким иборат аст, ки ӯ дар Қуръон ном бурда мешавад. Дар ҳар ду маврид ҳам саволу ҷавобҳо равшану фаҳмо ва ҷумлаҳо соддаву фасеҳ буда, сабки андарзҳои замони сосонӣ нигоҳ дошта мешавад. Анушервон Бузургмеҳрро назди худ ҳонда талаб мекунад: “Меҳоҳам суҳане чанд муфид, дар лафзи

андак ва маъонии бисёр чамъ сози, чунонки дар дунё ва укбо судманд бошад”. Бузурмухр як сол мӯхлат хоста, панду ҳикматхоеро гирд меорад, ки масоили доғи ахлоқро баён мекард. Оро Зафарнома ном гузошта, ба Анушервон такдим намуд. Маҷмӯа ба Анушервон хуш омад. “Фармуд, ки ин каламот ба оби зар навиштан ва доим бо худ мебошад” ва оро гаштаву баргашта мехонд. Адиби эронӣ Козим Рачавӣ оро соли 1938 таҳти унвони Номаи пирузӣ ва соли 1954 бо номи Пирӯзнома такроран чоп кард. Ин асар чандин бор дар Тоҷикистон низ ба таърифи расидааст.

Дар Зафарнома ба воситаи саволҳо масълаҳои пеш гузошта мешаванд, ки ҷавобҳои ҳикматомез ва фалсафаро тақозо мекунанд. Ҷавобҳо чамъбасту натиҷа мебошанд ва чун андарзҳои маҳз садо медиҳанд. Ҳадафи “Зафарнома” барин асарҳо парвардани инсонӣ аз ҷиҳати ҷисмонӣ солим, аз лиҳози маънавият ганӣ, хусусан, боадаб ва зебост, ки оро ба ҳайси инсонӣ қомил пазируфта мумкин аст. Он одоби шоистаро тарғиб ва ахлоқи разилаҳо маҳкум менамояд. Масалан: “Гуфтам: Аз кӣ эмин бошам? Гуфт: Аз дӯсте, ки ҳосид набошад. Гуфтам: Чӣ чиз аст, ки бихиштро сазовор бошад? Гуфт: Илм омӯхта ба ҷавонӣ ва ба қори ҳақ машғул будан. Гуфтам: Аз ҷавонон чӣ беҳтар ва аз пирон чӣ некӯтар? Гуфт: Ҷавонон шарму далерӣ ва аз пирон донишу охиштагӣ. Гуфтам: Аз фармонҳо қадом фармонро хор набояд дошт? Гуфт: Се: аввал фармони Худои азза ва ҷалла; дувум - фармони оқилона; саввум - фармони падару модар. Гуфтам: Агар илм омӯзам, чӣ ёбам? Гуфт: Агар хурд бошӣ, бузург ва номдор гардӣ, агар муфлис бошӣ, тавонгар гардӣ ва агар маъруф бошӣ, маъруфтар гардӣ”. Аз Лукмони ҳаким пурсиданд: Қадом пирӯхан аст, ки ҳаргиз кӯҳна нагардад? Гуфт: Номи нек. Гуфтанд: Қадом баланд аст, ки аз ҳамаи пастиҳо пастиатар аст? Гуфт: Қибр ва гурур. Зафарнома ба арзиши баланди тарбиявӣ ва ахлоқӣ молик аст.

ШҶҲРАТИ

ҶАҶОНИИ

АБҶАЛИ ИБНИ

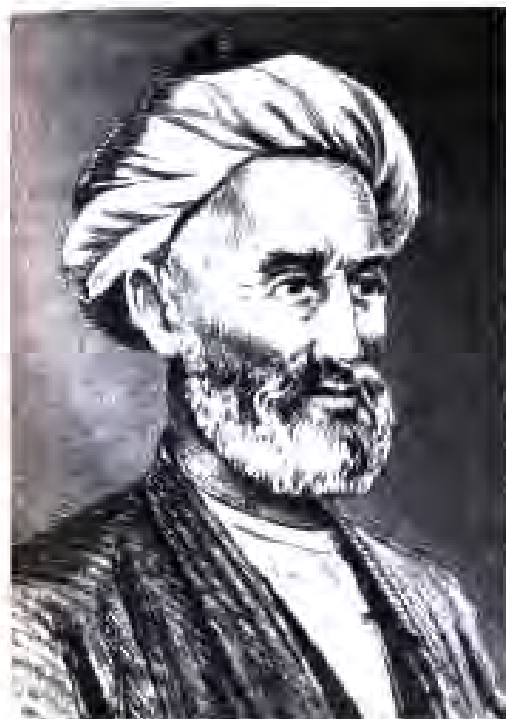
СИНО

Абӯали ибни Сино аз он доноёни бузург ва мутафаккирони сутургест, ки бо асарҳои тиббӣ фалсафӣ ва адабии худ дар тӯли ҳазор сол дар кишварҳои зиёди Шарқ шӯҳрати бемонанд пайдо кардааст. Ӯ дар тиб олимост, ки таҷрибаи илми ҷаҳонӣ пеш аз худро чамъбаст намуда, барои ояндагон асарҳои арзанда ба ёлгор гузоштааст, ки роҳи минбаъдаи илми муайян кардаанд. Урҷуза фӣ-т-тиб ва Ал-қонун, ки дар таърихи илми тиб ҳамто надорад, ҳанӯз дар асри XII аз тарафи Ҷерарди Кремонӣ (1114-1187) баргардонида шудаанд. Баъдҳо оро Андрей Алпагус таҳрир ва ислоҳ намуд. Соли 1279 Натан-та-Меатӣ (Ҳамматӣ) Ал-қонунро ба яҳудӣ тарҷума кард. Баъд аз ихтирон дастгоҳи чоп Ал-қонун ба забони лотинӣ нахустин бор соли 1473 дар Венетсия ва соли 1491 дар Неапол нашр гардид. Дар асри XV он боз 15 бор ва дар асри XVI зиёда аз 20 маротиба чоп шуд. Аз ҷиҳати миқдори чоп Ал-қонун бо китоби муқаддаси масеҳӣ Библия

баробар меомад. Мукамалтарин тарҷуман лотинии Ал-қонун ба калами Племний мутааллиқ аст, ки он дар соли 1658 дар Лвов ҷоп шудааст. Матни аслии арабии он соли 1593 дар Рим (Итолиё) нашр шуд. Дар як расми қандақорини асрҳои миёна, ки дар Аврупо кашода шудааст, Абӯалӣ ибни Сино тоҷ бар сар ва дар ду паҳлӯяш Букрот ва Чолинус акс ёфтаанд. Ал-қонун ба бисёр забонҳои дигари ҷаҳони мутамаддин низ гаштаю баргашта тарҷума ва нашр шудааст. Онро Данте, Леонардо да Винчӣ, Кант, Андрей Везалий хонда, аз он иқтибосҳо овардаанд. Ал-қонун дар тӯли асрҳо китоби рӯимизини табибони рӯи олам буд. Он ҳоло ҳам аҳамияти илмӣ худро гум накардааст. Асарҳои дигари шайхурраис Урҷуза фӣ-т-тиб ба забонҳои лотинӣ, яҳудӣ, англисӣ, фаронсавӣ, немисӣ, руминӣ, ўзбекӣ, русӣ ва ғайра тарҷума ва ҷоп шудааст. Охири тарҷуман лотинии Антониус Деузингиус соли 1649 дар Нидерландия нашр шуда буд. То имрӯз асарҳои Абӯалӣ ибни Сино ба забонҳои гуногуни олам тарҷума ва ҷоп мешаванд.

Накши Абӯалӣ ибни Сино дар таърихи фалсафии ҷаҳон чунон бузург аст, ки мувофиқи эътирофи умум баъд аз Арасту (384-322 қабл аз мелод) касе дар олами фалсафа монанди Абӯалӣ ибни Сино пайдо нашудааст. Олимони ин соҳа дар Шарқи Ғарб ба ӯ пайравӣ кардаанд. Ибни Рушд, Умарӣ Хайём, Муҳаммади Ҷурҷонӣ, Насируддини Тӯсӣ, Қутбиддини Шерозӣ, Ҷалолуддини Давонӣ ва дигарон ба таълимоти фалсафии ӯ пайравӣ кардаанд. Сичери Брабантӣ (асри XIII) асосҳои таълимоти худро аз асарҳои фалсафии Ибни Сино гирифтааст. Ханӯз соли 1593 дар Рим тарҷуман лотинии Насот ҷоп шуда буд. Соли 1951 хонум А. Гуашею онро ба фаронсавӣ баргардонда, интишор дод. Асарҳои адабии Абӯалӣ ибни Сино низ ба бисёр забонҳо тарҷума ва нашр шудаанд. Аз замони зиндагии Абӯалӣ ибни Сино сар карда, муҳолифони зиёди ғояҳои ӯ ба муқобили вай ҳамла мекарданд. Ҷазолий, Фахриддин Розӣ, Амир Хисрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Фоман Аквинӣ ва амсоли инҳо аз он қабил буданд. Ақсу минъатураҳои зиёде, ки дар мамлакатаҳои мусулмонӣ ва кишварҳои Ғарб роҷеъ ба Ибни Сино кашода шудаанд, аз шӯҳрати ҷаҳонӣ ва муҳаббати халқҳо ба ин нобиган оламшумул дарак медиҳанд. Дар Тоҷикистону Эрон дар ҳусуси зиндагии Абӯалӣ ибни Сино филмҳои намоишномаҳо офарида шуда, ашъори ӯ бо оҳангҳои халқӣ ва Шашмақом суруда мешаванд. Соли 1954 бо қарори Шӯрои умумҷаҳонии Сулҳ аз рӯи ҳисоби солшумории ҳиҷрӣ ва соли 1980 бо қарори ЮНЕСКО дар тамоми дунё ҷашни 1000-солагии зодрӯзи Абӯалӣ ибни Сино баргузор гардид. Дахҳо кӯчаҳо, хиёбонҳо, мактабҳо, омӯзишгоҳу донишқадаҳо, корхонаҳо ва бунгоҳҳои нашру таъба дар Тоҷикистону Эрон, Афғонистону Ўзбекистон, Туркия, Покистон ва кишварҳои дигар ба номи Абӯалӣ ибни Сино гузошта шудаанд. Дар Душанбе ва Бухоро ҳайкалҳои биринҷӣ ин алломаи беҳамто чун нишони абадият қад афрохтаанд.

НОСИРИ ХУСРАВИ ҚУБОДИЁНӢ (1004–1088)

Шарҳи зиндагӣ. Носири Хусрав соли 1004 дар шаҳри Қубодиён ба дунё омадааст. Азбаски солҳо дар Марв хизмат кардааст, гоҳе худро Марвазӣ низ гуфтааст. Носири Хусрав аз кӯдакӣ ба касби илму адаб машғул гардида, маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳи худ шаҳри Қубодиён гирифта, дар мадрасаҳои Қубодиёну Балх сарфу нахви арабӣ, балогату фасоҳат, фикҳ, калом, Қуръон, тафсир, ҳадис, илоҳиёт ва амсоли инро омӯхта, бо роҳи худомӯзӣ ва аз муаллимони хусусӣ арӯз, кофия, бадеъ, ҳикмат, фалсафа, таърих, мусикӣ, ҳисоб, ҷабру муқобала (алгебра), ҳандаса, нҷум, тиб, ҷуғрофия,

табиатшиносӣ, обухавосанҷӣ, забонҳои юнониву ҳиндӣ ва илмҳои дигари дар он замон маълуму маъмулро аз бар намуд.

Баъди ба поён расондани таҳсилоти илм, то 26-солагӣ, Носири Хусрав ба даргоҳи Ғазнавиён роҳ ёфта, дар назди Султон Маҳмуд (998-1030) ва Султон Масъуд Ғазнавӣ (1030-1041) хизмати давлатӣ мекард. Худи Носири Хусрав хабар медиҳад, ки “ман боргоҳи мулуку салотини Аҷам дидам, чун Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд”. Ин дидор яқин дар Балх бояд ба вуқӯъ омада бошад, зеро Балх пойтахти зимистонии Ғазнавиён ба шумор рафта, Султон Маҳмуд зимистони солҳои 1020, 1026, ва 1029 ва Султон Масъуд зимистони солҳои 1030-1031, 1035 ва 1036-ро дар он ҷо гузаронда буданд.

Дар ҳамин солҳо Носири Хусрав ба сифати шоиру олим ва дабири мохир ном бароварда, ба корҳои маъмурии молиёт машғул буд. Ин мансабдори ҷавон чун адибу дабир дар дастгоҳи давлатӣ нуфузи назаррасе дошт. Ниҳоят, соли 1037 дар Хуросон табaddулотии давлатӣ сар шуда, соли 1040 сулолаи нав - Салҷуқиҳо Балхро ба зери итоати худ дароварданд. Абӯсулаймон Ҷағрибеки Салҷуқӣ ҳокими Балх шуд. Носири Хусрав, ки он вақтҳо дар Хуросон аввал дар девони молиёти Ғазнавиҳо ва сипас дар идораи андозгундории Салҷуқиён хизмат мекард, аз Балх ба Марв, ки пойтахти Салҷуқиён қарор гирифта буд, кӯчид. Минбаъд нисбаи “Марвазӣ” гирифтани ӯ ба ҳамин сабаб аст.

То тирамоҳи соли 1045 зиндагии Носири Хусрав дар Марв гузашт. Ӯ ҳамонро то 40-солагии худ дар дарбори Султон Чағирбек вазифаи гун доштани андозро ба ҷо меовард, ба ҳисобу китоби он машғул гардида, чун “адиб” ва “дабири фозил” зиндагии бошукӯҳе дошт.

Асли насаби Носири Хусрав, ба қавли худаш, аз озодагон, яъне ашрофони заминдори тоҷик буд, ки дар замони Сомониён туркҳо гулому хизматгдон ва посбонону дарбонҳои онҳо буданд. Аз бахти бад ҷои гулому хоҷа иваз шуда буд, ки ҳақиқати талху ногувор вучуди шоирро месӯхт, аммо ӯ ба ин бадбахтӣ сар фурувардан намехост:

Туркон раҳию банди ман будаанд,
Ман тан чӣ гуна банди туркон кунам?

Моҳи сентябри соли 1045, хангоме, ки ӯ бо қорҳои девонӣ аз Марв ба Панҷдах ва аз он ҷо ба Ҷузҷонон, ки акнун бо номи Ҷузҷон чун яке аз вилоятҳои Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон маълум аст, рафта буд, дар асари хоҷе, ки дид, ба обрӯ ва шӯҳрати худ нигоҳ накарда, ба Марв баргашта, ҳисобот дод, аз шугли девонӣ даст кашид, амвол ва чизу чораашро ба бенавоён тақсим карда дод ва рӯ ба тарафи қибла ба сафар баромад.

Дар муддати 7 сол Носири Хусрав шахру навоҳӣ ва манзилҳои зиёди Хуросон, Эрон, Озарбойҷон, Арманистон, Хинд, Ирок, Сурия, Миср, Ҳинд, Осиёи Сағир, Нуба, Фаластин, Тунис, Судон, Лубнон, Африқо ва ғайраро саёҳат карда, 17760 км-ро тай намудааст. Вай қариб се сол дар Қоҳира зиста, бо ақидаи исмоилиён амиқтар ошно гардида, онро пазируфт. Вай он ҷо бо халифаи Фотимиҳо Мустансири Биллох (427-487/1036-1094) вохӯрда, ба дараҷаи Хуччат, ки яке аз мансабҳои баланди мазҳаби исмоилиён буд, мушарраф гардид. Исмоилиҳо ҷаҳони исломро ба 12 ҷазира (бахш) тақсим мекарданд. Носири Хусрав Хуччати замини Хуросон хонда мешуд. Вай вазифадор буд, ки таълимоти мазҳаби исмоилиро дар тамоми сарзамини Хуросон тарғиб намояд.

Соли 1052 Носири Хусрав ба Балх баргашт ва қариб 8 сол ба тарғиби ақоиди Исмоилиён шугл варзид. Вале ба фишору таъкиби рақибони мазҳабнаш дучор омад.

Ҳақими бузург ба ин вазъияти ногувор тоб оварда натавонист ва соли 1060 тарки ёру дӯр кард. Вай аз Балх, ки он ҷо хонаю боғ ва аёлу фарзанд дошт, пинҳонӣ аввал ба Нишопур рафт, сипас дар Мозандарону Табаристон аз шахре ба шахре гурехта, баъд аз он ҷо ба Сичистон рафт ва ниҳоят дар Хатлон таваккуф намуд. Халифаи аббосии Бағдод, шоҳи Сичистону мири Хатлон баробари султону ҳокими Салҷуқӣ Носири Хусравро бо таънаҳои кабеҳ нафрат хонда, намегузоштанд, ки дар мулкҳои зиндагӣ кунад.

Носири Хусрав баъди оворагӣ, гурезогурезҳо ва талошҳои саҳт бо муҳолифони худ соли 1063 ба Юмгон, ки манзеи дурдасте дар кӯҳистони Бадахшон буд, паноҳ бурд. Мухимтараш аз ҳама он буд, ки

дасти бадхоҳони шоир ба ин мавзеъ намерасид, мардуми Бадахшон ва амири онҳо Алӣ ибни Асад таълимоти Носири Хусрав ва даъвати исмоилияро пазируфта, уро гиромӣ медошанд. Худи шоири мубаллиғ эътироф мекунад:

Агар хор асту беқадр аст Юмгон,
Маро ин ҷо басте қадр асту микдор.

Носири Хусрав мири Бадахшон Алӣ ибни Асадро мири мӯъминони олам номида, мардуми Бадахшонро аҳли имон ва озодагони рӯзгор мешуморад. Вале ёди ёрӯ диёр ҳеҷ аз хотири ӯ дур намешуд, вай худро дар ин кӯхистони дурдаст гарибу нороҳат ҳис мекард, бо ёди Хуросон умр ба сар мебард:

Бигзар, эй боди дилафрӯзи хуросонӣ,
Бар яке монда ба Юмгондара зиндонӣ.
Андар ин тангии бироҳат биншаста,
Холӣ аз неъмату зайъату деҳқонӣ.
Бурда ин чархи ҷафопешаи бедодӣ
Аз дилаш роҳату аз тан осонӣ.
Дил пурандӯхтар аз нори нур аз дона,
Тан гудозандатар аз ноли зимистонӣ...
Ғашт чун барги хазоне зи ғами гурбат
Он рухи равшан чун лолан бӯстонӣ.

Тақрибан 25 соли охири умри Носири Хусрав дар Юмгон мегузарад. Вай он ҷо бар ҷону моли мардум фармонраво ва подшоҳвор зиста, беҳтарин асарҳои худро таълиф намудааст:

Зи Хуччат ин суҳанро ёд мебор,
Ки дар Юмгон нишаста подшоҳвор.

Вай соли 1088 дар Юмгон аз олам гузашт. Ӯро дар ҳамон ҷо ба хок супурданд. Турбати ӯ то имрӯз боқӣ ва зиёратгоҳ аст. Деҳа табдили ном карда, акнун чун деҳаи Ҳазрати Сайид (яъне, Сайид Носири Хусрав) маълум аст.

Мероси адабии Носири Хусрав

Носири Хусрави Қубодиёнӣ дар таърихи адабиёт ва афкори ҷамъиятии халқи тоҷик яке аз нависандагонест, ки дар давоми умри дурударози худ ба назму наср асарҳои зиёде навиштааст. Ӯ худ дар бораи фаровонии асарҳои хеш мефармояд:

Мангар бад-ин заиф танам, з-он ки дар суҳан
З-ин чархи пурситора фузун аст асар маро.

Хусусан баъди ба Юмгон паноҳанда шудан, ки он ҷоро Носири Хусрав ба қонуни таблиғоту ташвиқоти даъвати исмоилӣ табдил дода, мардумро

ба тарзи инфиродӣ аз номи имом ба шинохти ботин даъват мекард, соле китобе менавишт ва ба шаҳру ноҳияҳои гуногуни Хуросон ва берун аз он мефиристонд. Худи Носири Хусрав ба ин маънӣ чунин ишорат дорад:

Хар сол яке китоби даъват
Б-атрофи чаҳон ҳаме фиришам.

САФАРНОМА Дар Сафарнома, ки арзиши бузурги маърифатомӯзонанда ва ҷуғрофию таърихӣ дорад, Носири Хусрав бидуни ҳеч гуна суҳанбозӣ ва таблиғоти мазҳабӣ, ба тарзи равону содда мушоҳидаҳои худро хангоми сафари 7-солаи ҳеш ба қалам медиҳад. Нависанда бо тарзи зиндагии мардумони гуногун, рӯзгори аҳли ҷаҳл, маишати деҳқонону хунармандон ва сохтори давлатии халқҳои мухталиф аз наздик ошно шуда, дар хусуси дидаҳо ва шунидаҳоиаш нақл мекунад. Воҳӯрӣ ва мулоқотҳои Носири Хусрав бо ақибону доноҳои машҳур, арбобони хунару фарҳанг, намояндагони маданияту санъат ва касибону кишоварзон бисёр ҷолиби таваҷҷӯҳ аст. Масалан, ӯ менависад: “Ба Табрэз Қатрон ном шоиреро дидам, шеъре нек мегуфт, аммо забони форсӣ некӯ намедонист. Пеши ман омад, девони Мунҷику девони Дақиқӣ биовард ва пеши ман бихонд ва хар маънӣ, ки ӯро мушқил буд, аз ман бипурсид; бо ӯ бигуфтам ва шарҳи он бинавишт ва ашъори худ бар ман хонд”.

Тасвири вазъи шаҳру деҳкадаҳо, бехатарии роҳҳо, таъминоти обу ҳӯроқ ва мевачот дар он ҷоҳо, ҷӣ гунагии хулқу хӯ ва расму одати халқҳо, тарзи давлатдорӣ, ғарибнавозӣ ва бечорапарварии мардумони мамлакатҳои гуногун силсилаи ҳикоятҳои дигарест, ки Носири Хусрав баён мекунад. Вай дар бораи Байтулмақаллас менависад: “Шаҳрест бар сари кӯҳе ниҳода ва об нест, магар аз борон ва ба рустокҳо чашмаи об ҳаст, аммо ба шаҳр нест ва гирди шаҳр борди ҳасин аст аз сангу гач ва дарвозаҳои оҳанин ва наздики шаҳр ҳеч дарахт нест. Ҷӣ шаҳр бар сари санг ниҳодааст ва шаҳре бузург аст, ки он вақт ки дидем, бист ҳазор мард дар вай буд, бозорҳои некӯ ва бинӯҳое оӣ”.

Қатлу ғорат, дуздӣ, роҳзанӣ, одамкушӣ ва гуруснагӣ ҳодисаҳои буданд, ки зуд-зуд Носири Хусрав ва ҳамроҳонаш ба онҳо гирифта мешуданд. Дар Фалҷ, ки наздикии Тонф аст, Носири Хусрав мегӯяд: “Дар он бодияҳо ҷизе нест, илло алафи шӯр, ки шутур меҳӯрд ва эшон худ гумон мебуданд, ки ҳамаи олам чунон бошад.. Чун ҳамроҳони мо суҷмор мидиданд, мекуштанду меҳӯрданд. Ва хар кучо араб буд, шири шутур меситонданд. Ман на суҷмор тавонистам хӯрд, на шири шутур... Ин мардум азим дарवेशу бадбахт бошанд. Бо ҳамаи дарवेशӣ ҳамарӯза ҷангу адоват ва хун кунанд... Эшон мардуме гурусна, бараҳна, ҷоҳил буданд”. Хангоми сафар Носири Хусрав дид, ки дар ҳама ҷо аҳволи мардуми бенаво ва халқи мазлум табоҳ аст, касе ба доду фарёди онҳо намерасад, чунонки адиби чаҳонгард дар Рӯшноинома мефармояд:

Яке бас беҳунар, мол аз алад беш,
Яке бо сад ҳунар дарवेशи дилреш.

ДЕВОНИ ШОИР. Носири Хусрав борхо изхор мекунад, ки уро ду девон ба ду забон, яъне арабию форсӣ мавҷуд аст:

Бихон ҳар ду девони ман, то бубинӣ
Яке гашта бо Унсурӣ Бухтуриро.

Ё:

Ин фаҳр бас маро, ки ба ҳар ду забон
Ҳикмат ҳаме мурааттабу девон кунам.
Ҷонро зи баҳри мидхати Олӣ Расул
Гаҳ Рӯдакиву гоҳе Ҳассон кунам.

Осори манзуми Носири Хусрав, ки дар девони тоҷикии ӯ чамъ оварда шудааст, аксар аз қасида, чанд ғазалу китъа ва рубоӣ иборат аст. Вале аз мавҷудияти девони арабии ӯ дароқе нест.

Носири Хусрав тақрибан дар 25-солагӣ ба гуфтани шеър оғоз карда бошад ҳам, дар нусхаҳои мавҷудан қаламӣ ва ҷопии ӯ фақат ашъоре дарҷ гардидааст, ки онҳоро шоир дар Юмғон иншо кардааст. Сарнавишти эҷодиёти ӯ, ки то ин замон иншо гардидааст, маълум нест. Гумон метавон кард, ки шояд ҳуди Носири Хусрав шеърҳои то он вақт навиштаашро нобуд карда бошад. Мумкин аст, ки муҳолифони ғоявии ӯ онҳоро маҳв карда бошанд. Вале мувофиқи гуфти Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV) девони Носири Хусрав, ки он вақтҳо дар гардиш будааст, 30 ҳазор байтро фаро мегирифтааст. Девоне, ки онро Ҳочӣ Сайид Насруллоҳи Тақавӣ тадвин ва нашр кардааст, шомилн 11047 байт аст.

Қариб тамоми шеърҳои Носири Хусрав, ки дар девони ӯ ҷой гирифта, қасида аст. Лекин, баръакси қасидаҳои шоирони маддох, дар қасидаҳои Носири Хусрав мадҳи подшоҳон, васфи баҳору шароб, тавсифи дабдабаву ҷашнҳо, тағаззулҳои ошиқона ва ситоиши воситаҳои барангезонандаи айшу ишрат вучуд надорад. Дар ин гуна қасидаҳо нафрати шоир ба таърифҳои игрокомези подшоҳону ҳокимон, ҳамчунин танқиди беамони шоирони тамаъкори хушомалғӯ ва амсоли ин ифода гардида, ҳатто фикре пеш ронда мешавад, ки подшоҳону ҳокимон ва амалдорони ситамгару золим бояд бо зӯри аз тахту тоҷ ва мансабҳояшон маҳрум карда шаванд:

Бар гоҳ набинӣ магар онро, ки сазо ҳаст,
Аз гоҳ барангезу дар ҷоҳ нишонаш!

САОДАТНОМА. Ин маснавии кӯчак муштамил бар 300 байт аст. Дар он масъалаҳои ахлоқу фалсафа муҳокима шуда, шоир дар бораи фақр, фазилати таслим, некӣ, камозорӣ, бурдборӣ, эҳсон, ҷавонмардӣ, қаноат, ҳаё, вафо ва монанди инҳо фикр ронда, доир ба одамони ҷохилу ночинс, рибоҳорон, душманӣ, тамаъ ва гайра мулоҳизаҳои худро ибраз мекорад. Васфи кашоварзу касиб, ки офарандагони неъматҳои моддӣ ва ризку рӯзии мардум хистанд, мақоми хос дорад.

РУШНОИНОМА. Ин манзумани кӯтоҳ, ки аз 592 байт иборат аст, дар давоми як ҳафтаи аввали моҳи шавволи санаи 460 (1068) таълиф

гардида, дар он асосҳои фалсафӣ исмоилӣ ба тарзи соддаи оммафаҳм баён карда мешавад. Муаллиф дар хусуси тавҳид, пайдоиши оламу Одам, акли кул, нафси кул, офариниши осмону ситораҳо, сифати ҷаҳор унсур, ҳавоси зохиру ботин, фитрату камолоти инсон, сифати анвои мардум, линухти нафс, бунёд гардидани ҷамъият, пайдо шудани давлат, идора намудани он ва зухуроти хусну кубҳи ахлоқи инсон андеша меронад.

Мундариҷаи ғоявии ашъори Носири Хусрав

Носири Хусрав чун мутафаккири варзида дар ашъори худ дар бораи мохияти олам, сиришти инсон, пайдоиши ашъ, ҷӣ гунагии табиат ва муаммоҳои ҷамъият мулоҳиза меронад. Вале диққати ӯро пеш аз ҳама тақдирӣ инсон ба худ ҷалб менамояд. Дар ин ҷустуҷӯҳо ӯ ба бисёр ихтилофу зиддиятҳои дучор меояд, ки акли одамоӣ ва мангик қобили қабули онҳо нест, Бинобар ҳамин ӯ бо офаридагӯр баҳе пайваста, ин бисомониро аз ӯ медонад:

Нихоли фитна дар дилҳо ту кишти
Дар огози халок офаридан.

Зеро ба ақидани Носири Хусрав, дар ду ҷаҳон, яъне ҷаҳони мавҷуд ва ҷаҳони ғайб ба ҷуз Худо вуҷуди дигаре нест, ки қудрати тағйир додани ҷаҳонро дошта бошад:

Дар ду гетӣ нест чизе ҷуз Худой,
Дар замону дар макону дар макин.

Қашфи рози ҳастӣ мақсади асосии Носири Хусрав буд. Аммо рӯҳониён расмӣ ва аҳли хурофот, ки наметавонианд фазлу дониши ӯро инкор намоянд, ӯро рофизӣ, гумроҳ, қарматӣ ва мӯътазилӣ хонда, меғуфтанд, ки бехтар буд, ки ин одамро фазл қамтар мебуду дини поктар, яъне аз пайи ҷавобҳои ба ҷуну ҷароҳи муаммоҳои ҳастӣ нашоуда, кӯркӯрона ҳама фармудаҳои шариатро ба ҷо меовард. Носири Хусрав изҳор медеҳад, ки мухалифони ғоявии ӯ иқро кардаанд:

Маро гӯянд: баддин асту гофил, бехтар он будӣ,
Ки диниш пок будиву набудӣ фазл чандонаш.

Носири Хусрав дар асари худ Ҷомеъ-ул-ҳикматайн низ аз фуқаҳо ва уламои расмӣ лаб ба инқва кушуда, уламолақабон, яъне ҷохилони мадрасахондари айбдор мекунад, ки "Маҳз ба иллати кофир хондани ин уламолақабон мар қасонеро, ки илми офариниш донанд, ҷӯяндагони "ҷун" ва "ҷиро" хомӯш гаштанд ва гӯяндагони ин илм хомӯш монданд ва ҷаҳл бар халқ муставлӣ шуд, ҳосса бар аҳли замини мо, ки Хуросон аст ва диёри Машрик... Ва ин уламолақабон мар файласуфро кофар гуфтанд, то на дини ҳақ монд бад-ин замин ва на фалсафа".

Бо ҳамаи ин таънаву айбдоркуниҳо Носири Хусрав чустуҷӯи ҳақиқати ҳастиро давом дод, чунки муътақид буд, ки ҷуянда - ёбанда аст. Дар натиҷаи пажӯҳишҳои тӯлонӣ ва тадқиқоти амиқ ӯ ба ҳулосае омада буд, ки маҳз инсон дар силсилаи офариниш сархели ҷумлаи мавҷудот буда, тамоми мавҷудоти дигар ба туфайли он офарида шудаанд. Ин худ дараҷаи баланди инсондӯстии шоир аст, ки ба чунин ҳулоса омадааст:

Дарахт аст ин чаҳону мева моем,
Ки хуррам бар дарахти ӯ бароем.

МАҚОМИ
ИНСОН ДАР
ГУФТОРИ
НОСИРИ
ХУСРАВ

Беҳтарин сатрҳои навиштаҳои Носири Хусрав ба гиромидошти инсон, эътирофи мартабаи волои ӯ баҳшида шудаанд, зеро "ғарази офаридагори олам аз офариниши ин олам мардум аст" ва "муроди оваридагор андар офариниши мардум ҳама некуию хайр аст".

Ба мақоми волои инсон эътиқод доштани Носири Хусрав дар шеърҳои ӯ, ки ба бузургдошти аҳли меҳнат, ситоиши офарандагони неъматҳои моддӣ - касибу деҳқон баҳшида шудаанд, ифода мегардад. Ба акидан шоир касиб ва хунарманд, ки онҳоро ӯ чун "санъатвар", "соней", яъне офаранда ва "санноъи олам", яъне барподорандаи олам ном мебарад, дар рӯи чаҳон, яъне "гетӣ" "муқбил", яъне каси аз ҳама хушбахт аст. Дар воқеъ касбу хунар беҳтар аз ганҷу мероси моддӣ падар буда, каси соҳиби касбу хунар на фақат ризку рӯзи худ ва аҳли деҳи хешро аз ҳосили меҳнати ҳалолӣ бозувони худ таъмин менамояд, балки онро афзун гардонад, ба молу дорояш баракат ато менамояд. Аз ин ҷиҳат касибу хунарманд баъди меҳнати рӯзона беғаму ташвиш дар манзили хеш то рӯзи дигар, ки боз аз сари нав рӯзи қораш сар мешавад, чун подшоҳ роҳат меҳобад. Носири Хусрав дар ҳақи санъатварон, яъне касибону хунармандон мегӯяд:

Бех аз соней ба гетӣ муқбиле нест,
Зи касби даст беҳтар ҳосиле нест.
Ба рӯз андар пайи сомони хеш аст,
Чу шаб дар ҳона шуд, султони хеш аст,
Хӯрад бешу кам он моя, ки хоҳад.
Ба рӯз афзояд он-ч аз шаб коҳад.
Ба бозу ҳосил орад қути фарзанд.
Хӯрад хуш бо аёлу хешу фарзанд.
Расад сад баркат аз касби ҳалолаш,
Биафзояд Худо дар касбу молаш.
Чу шаб шуд, хуфт эмин дар шаби тор,
Чу рӯз ояд, равад боз аз пайи қор.

Он касе, ки аз меҳнат ор намекунад, хор намешавад, - мегӯяд Носири Хусрав. Баръакс, маҳз ба шарофати касбу меҳнати ҳалол каси

соҳибхунар ҳамеша сарбаланд, Худову халқ аз ӯ розӣ ва салотин, яъне подшоҳон ба ӯ мӯҳтоҷанд:

Ба тоат то зи мустакбал ба мозӣ
Худо розӣ аз ӯ, ҳам халқ розӣ.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Бех аз касбат набошад ҳеч коре.
Сари сонё ба гардун бас фароз аст,
Салотинро ба санноон ниёз аст.

Носири Хусрав аз тамоми касбу пешаҳо деҳқониро шарифтарин шугли инсонӣ мешуморад. Деҳқонони донапош бо араки чабин на танҳо рӯзии мардум, балки ризки ваҳшу тайр, яъне, ҳайвоноти ваҳшӣ ва мургони осмонро таъмин менамояд, комронии инсон, хуррамии ҷаҳон, ободонии кишвар ва шукӯҳи мамлакат ба касби деҳқон вобаста буда, манзалати деҳқон аз мартабаи малоикаву фариштаҳо бартар ва худӣ ӯ барои ҳама азизу мӯътабар аст. Ачибаш он аст, ки Носири Хусрав таъкид менамояд, ки аз хунарманду касиб, ки ба мартабаи баланди онҳо қоилад буд, неъматӣ муфт ба даст наояд ҳам, аз ҳосили дастӣ деҳқон ҳамагон метавонанд, ки муфту ройгон баҳра бигиранд ва файз баранд. Бинобар ҳамин, ба ақидаи Носири Хусрав калиди ризки оламиён, сарнавишти инсоният ва ҷароғи дилафрӯзӣ, яъне сафобахшии инсоният низ дар дастӣ деҳқон буда, ҳатто дар охираат ҳам мартабаи деҳқон аз ҳама болост.

АНДАРЗҲОИ НОСИРИ ХУСРАВ Дар панду андарзҳои Носири Хусрав ҷавонмардӣ, саховат, шучоат, ҳилм ва тамоми сифатҳои хуби инсонӣ тарғиб карда мешаванд, ки ҳамаи онҳоро мафҳуми ҷавонмардӣ муттаҳид менамояд. Шоир ҷавонмардиро далели бахту саодат мешуморад:

Ҷавонмардӣ саодатро далел аст,
Зи ҳар кас ин сифат н-ояд, баҳил аст.

Ба василаи андарзҳои ҳеш Носири Хусрав ба иллатҳои башарӣ ва ҷамъиятӣ неш зада, аз кӯтоҳхӯе, ки қадри инсонро паст мекунад, менаолад.

Носири Хусрав панд медеҳад, ки хизмат ба падару модар, хусусан, хангоми пириҳои онҳо, барои фарзандон вочиб аст, зеро набояд аз хотир баровард, ки агар аз як тараф, онҳо бо хуни дил онҳоро тарбия карда бошанд, аз тарафи дигар, онҳо низ рӯзе пир мешаванд ва азбаски дунё даври муқофот аст, касе ба падару модари худ хизмат карда бошад, аз фарзандони худ некӣ мебинад. Носири Хусрав фикри худро чунин иброз мекунад:

Ба пири хизмати модар-падар кун,
Ҷавонию чунун аз сар бадар кун.

Сарфи назар аз синну сол, ҷинс, дину мазҳаб, дараҷаи маълумот ва

мавкен чамбиятӣ одам бояд аз бухл, хирсу тамаъ(оз), макру шахват, нозу нуз ва кибру ҳасад барин палидаҳон ахлоки бад ҳалос шуда, саъй намояд, ки тавозӯъ, карам, каноат, камозорӣ, парҳез, тоат ва ҳикматро омӯзад, ин сифатҳои некро дар нафси худ парвариш диҳад. Он гоҳ ӯ метавонад, ки бо касби сифатҳои дигарӣ ҳамидан одамай инсонӣ хуб гардад.

Дар саросари девони Носири Хусрав дӯстӣ, бародарӣ, яъне васфи бародаре, ки дар рӯзи сахтӣ ба бародари худ мадад мерасонад, ҳамкорӣ, эҳсон, мурувват, аҳду вафо, ғамхорӣ ба пирон ва арзишҳои дигар талқин гардида, баробари ин душманӣ, бадахлӣ, дағалӣ, ҷафо, бевафой, тундхӯӣ, бераҳмӣ барин ҳислатҳои ношоиста маҳкум карда мешаванд. Ранҷондани кас осон, аммо дилеро ба даст овардан душвор аст, ту, ки аз мардумӣ зодаӣ, бояд аз мардумон бошӣ, девтабиатӣ туро намезебад. Ин аст зубдан панду андарзҳои Носири Хусрав:

Фигандан дӯстӣ бо кас салим аст.
Вафо бурдан ба сар кори азим аст.
Маранҷон кас, махоҳаш узр аз он пас,
Ки бадкорӣ бувад ранҷондани кас.
Мақун касди ҷафо, гар бовафой.
Зи сағтабӣ бувад гургошной.
Чу ранҷонидани кас ҳаст осон,
Ба даст оварданаш набвад бад-ин сон.
Зи мардум зодаӣ, бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан? - Одамай бош!

Ба ақидан Носири Хусрав поля некӣ ҳам дар илм буда, "то илм наёмӯзӣ, некӣ натавон кард" ва инсон ҳам на бо тану тӯш, балки бо илму маърифат инсон мешавад (Мардум зи роҳи илм шавад мардум, - На з-ин тани мусаввари дилдорӣ), қадри инсон низ ба андозаи дониши ӯ вобаста буда (Қимати ҳар кас ба қадри илми ӯст, - ҳамчунин гуфтааст Амралмӯъминин), илмро шукӯҳ аз амал аст ва дониш бо кӯшиш пойдор:

Илмро ҷуз амал банд надидаст ҳаким, ◀
Илмро кас натавонад, ки бибандад ба таноб.

Аммо Носири Хусрав эътироф мекунад, ки дар замони ӯ илму тоат ҳарду завол пазируфта буданд:

Ду чиз аст банди ҷаҳон: илму тоат,
Агарчӣ қасод аст мар ҳар ду онро.

Дар назари Носири Хусрав илм ҷавҳари биниш буда, бар замми ин, ҷунон ки тан бо ҷон зиндааст, ҷон ҳам ба илм зинда аст. Аз хондани чизе, ки ба кунҳи он намерасӣ, ҷуз афғон ҳосиле нест (Аз хондани чизе, ки бихонию надонӣ, - Ҳаргиз нашавад ҳосил чизе ба ҷуз афғон). Ба се байти поён зеҳн монед:

Тан ба ҷон зиндасту ҷон зинда ба илм,
Дониш андар қону ҷонат ғавҳар аст.

Илм чони чони туст, эй хушёр,
Гар бичӯй чони чоиро дархур аст.
Сӯи доно, эй бародар, хамчунон-к
Чон танатро, илм чоиро модар аст.

Аклу хирад ба як маъно буда, чун ду калимаи ҳаммаъно як мафхумро ифода менамоянд. Рудакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ ва муосирони онҳо асосан “хирад”-ро ба кор мебарданд. Дар он замон калимаи “ақл” дар забони форсии дари тоҷикӣ камистеъмол буд.

Мувофиқи таълими Носири Хусрав, хирад аълотарин фазилати инсонӣ буда, шоханшохи нафси одамай ва фармонфармон тамоми эҳсосот аст. Хиради солим амали нек ва қорҳои хайро талқин намуда, ба бадӣ, чаҳл ва мунофиқӣ роҳ намедихад, он сарчашмаи дониш ва заковати баланд аст. Аз ҳамин сабаб хирад аз зар бехтар аст. Кореро, ки бо ақл кардан мумкин аст, бо зар наметавон ба ҷо овард:

Хирад бехтар бувад аз зар, ки дорӣ,
Ки дар зар кас набинад хушёрӣ.

Хирад дар укёнуси ҳастӣ мисли киштист. Барои он ки дар фалокати ин укёнуси махуф ба ҳалокат гирифтор нашавӣ, аз он киштӣ истифода бояд кард:

Киштӣ хирад аст, даст дар вай зан,
То гарқа нагардӣ андар ин дарё.

Ба ақидаи Носири Хусрав, илм ноёбтарин гавҳари ҳастӣ буда, инсон ба туфайли доштани илм, ки нур аст, аз ҳайвон фарқ мекунад. Худованд инсонро барои дониш омӯхтан халқ кардааст. Аслан ҷаҳон ҳам барои донишгари илм офарида шудааст:

Ҷаҳонро бино кард аз баҳри дониш,
Худон ҷаҳондор бе ёру ёвар.
Ту гӯӣ, ки чуну ҷароро нагӯям,
Ҷамин аст наздики ман мазҳаби ҳар.

Илм ва тифли нозпарварди он ҳикмат мӯчиби шодмониҳо мебошанд. Бинобар ҳамин, ҳамеша дар талаби илму ҳикмат бояд буд:

Илму ҳикматро талаб кун, гар тараб ҷӯӣ ҳаме,
То ба шоҳи илму ҳикмат пуртараб ёбӣ рутаб¹.

АФКОРИ
ТАНҚИДИИ
НОСИРИ
ХУСРАВ

Ба ақидаи шоир миёни тамоми бадихо пайвандест, ки як манбаъ дорад. Ин манбаъ хирс аст, ки зодаи нодониест. Барои устувор гардондани адолат, дарёфти ҳақиқат, ривочи илм, равнақи дӯстӣ, пойдор мондан ҷаҳони зебо ва тантанави Ҳиммати баланд даставвал хирсро аз решаи

¹ Рутаб - мевани тоза.

бояд барканд, то ки одамиат ошкоро шавад. Корҳои зишт ва рафтори насте, ки ба зиндагии инсон зараровар ва барои ахлоқи ҷамъият бегонаанд, падидаҳои номатлуб буда, натиҷаи бенизозии ҳукумат, бедодгарии подшоҳону амирон, бесалоҳиятии вазирон ва амалиёти табақаҳои муфтхӯри ҷамъият аз қабилҳои рӯҳониёни мутаассиб, амалдорони гонатгару ситамгар ва порахӯрону судхӯрон аст, ки сабабгори бадбахтии мардум ва фатароти кишвар гардидаанд. Шоир подшоҳонро бебо гургу шайтон меномад, ки ин худ часорати бузург буд:

Гургӣ ту, на мир Хуросонро,
Султон набувад чунин, ту шайтонӣ.

Моли мардумро ситондан қабехтарин сифати малику султон аст. Султон унвони подшоҳони туркнажоди газнавӣ ва салҷуқии замони Носири Хусрав буд. Ба фикри ӯ аз халқ молу чиз хоستان гадонет, на подшоҳӣ. Ин маънӣ дар гуфтори Носири Хусрав зиёд тақрор мешавад, мисли:

Гар шох туй, бубахшу мастон
Чиз аз шаҳрию рустой.
Зеро ки зи халқ хоستانی чиз
Шоҳӣ набувад, бувад гадой.

Нишонаи нахустини ҷаҳл бедонишӣ аст, ки он ба марг баробар аст, аммо фарқи ҷоҳил аз мурда он аст, ки ҷоҳил мурдаи равандаю хӯранда аст, мурда бошад, дигар аз хирси хӯрдан ва ташвиши рафтан ҳалос шудааст. Баръакс, дониш зиндагӣ ва маҳз доноён зиндан ҳақиқӣ мебошанд:

Марг ҷаҳл асту зиндагӣ дониш,
Мурда нодону зинда доноён.

“Дурӯғ торикӣ имон аст”, - мегӯянд, ки ҳақ аст. Носири Хусрав низ пайрави ин ақида аст. Дар тамоми китобҳои ӯлоҳӣ, осмонӣ ва динӣ Авесто, Таврот, Инҷил, Қуръон ва ғайра, ки як мабдаъ доранд ба қавли Носири Хусрав “китобҳои ҳудой ҳама Қуръон аст бе ҳеч ихтилоф”, дурӯғ чун сармоҷи куфр қабехтарин зишти ва бадӣ ҳукм карда мешавад. Ба андешаи Носири Хусрав фаҳшу ҳазл, ки ёварони дурӯғанд, онро тақвият мебахшанд. Шоир аз ҳонандагони ҳеш бо қатъият талаб мекунад:

Макун фаҳшу дурӯғу ҳазл пеша,
Мазан бар пой худ зинҳор теша,
Ҳар он касро, ки гуфтораш дурӯғ аст,
Зи рӯи ақл рӯяш бефурӯғ аст.

Рибоҳорону ришватхӯрон низ аз манхустарин гурӯҳҳои ҳастанд, ки ахлоқи ҷомеа ро бо амалиёти қабехи худ фосид мегардонанд. Носири Хусрав рибоҳурӣ, яъне судхӯриро аз бадтарин иллатҳои ҷамъият мешинохт. Рибоҳорон ҳуни дармондагони бечораю бенаворо мемакиданд. “Шараф дорад ба се сағ бар рибоҳор” - чунин аст ҳукми Носири Хусрав. Вай таъкид менамояд:

Махӯр нонаш, агар худ нафъи чон аст,
Ки гирд оварда хуни муфлисон аст.

Ришватхӯрӣ, яъне порахӯрӣ манфуртарин кирдори дигарест, ки дар байни мансабдорону қонунибадастон ва мухофизони ҳуқуқ ривоч дошта, дар чамъият беконунӣ, бенизомӣ, чиноятпӯшонӣ ва беадолатиро ба вучуд оварда, на фақат сабаби фасоди ахлоки чамъиятӣ, балки харобии ҳукумату давлат ва тамоми мамлакат шуда, боварии шаҳрвандонро ба дарёфти ҳақиқат ва мавҷудияти ҳақиқат аз байн мебарад. Хусусан порахӯрии фақеҳону қозин, муфтиҳо ва долгустарони дигар барои ҷомеа хатари бузург дорад. Носири Хусрав мефармояд:

Ин ришватхӯрон, ки фуқаҳоанд шуморо,
Иблис фақеҳ аст, гар онҳо фуқаҳоанд.
Ришват бихӯранд, он гаҳ рухсат бидиҳанд,
На аҳли қазоанд, бал аҳли қафоанд.

**САБК
ВА УСЛУБИ
НИГОРИШИ
НОСИРИ
ХУСРАВ** Эҷодиёти Носири Хусрав дар замоне чараён ёфтааст, ки дар адабиёти форсу тоҷик сабки содданависии хуросонӣ давом мекард, ки ба он устод Рӯдакӣ асос гузошта буд. Носири Хусрав аз ривочдиҳандагони ин сабк буд. Гуфтори ӯ аглаб содаву раво, фасеҳ ва салису пандомӯз буда, дар онҳо калимаҳои нофаҳмо, вожаҳои камистеъмол, фикрҳои печида ва баёни мураккаб камтар ба назар мерасанд. Ҳамчунин, набояд аз хотир баровард, ки Носири Хусрав мубаллиғ буд. Аз ин ҷиҳат, шеърӣ ӯ на барои сурудан, балки барои хондану кироат кардан эҷод гардида, чун хитоба пазируфта мешуд. Бинобар ҳамин, ӯ ба суҳанбозӣ, санъаттирозӣ ва ибораторӣ саргарм нашуда, ақлу шуури хонанда ҳадафи муҳокимаҳои мантиқии шоир қарор гирифтаанд. ӯ худ таъкид мекунад:

Мар маро бар роҳи пайгамбар шинос,
Шоирам нашнос, агарчӣ шоирам.

Оҳанги хитоба, мурочиат ба хонандаю шунаванда ва дар шакли фармоиш баён шудани фикр, ки услуби маъмулии панду андарз аст, дар бисёр байтҳои Носири Хусрав мушоҳида мегардад. Дар ин навъ байтҳо зисту зиндагонии аҳли заҳмат тасвир шуда, руҳдодҳои чамъиятӣ бо ҳодисаҳои табиат дар омезиш инъикос ёфта, аз онҳо натиҷаҳои ҳақимона бароварда мешавад, монанди ду панди зайл:

Илму амал варз, ки мардум ба ҳашр,
З-оташи ҷовид бад-ин ду раҳост.

Ё:

Ҳазар кун зи макру ҳасад, эй писар,
Ки ин ҳар ду бар ту вуболу вабост.

Барои ифодаи маъниҳои пандомӯз Носири Хусрав ба истифодаи мақола зарбулмасалҳо, қорбасти таъбирҳои халқӣ ва қолабҳои андарзу панд бештар майл дорад. Вай чун муборизи оштинопазир ба муқобили ҷаҳл, нодонӣ, зулм, ахлоқи разила ва густариш пазируфтани ростӣ, адолат, неқӣ, ахлоқи писандида ва тарбияи мардум бидуни ҳастагӣ такрор ба такрор айни як нуктаро бо ҷандин рангу оҳангҳои гуногун ба қор мебарад. Зарбулмасалу мақолҳои машҳури халқ “Шунидан қай бувад монанди дидан”, “Ба қурпаат нигоҳ қарда поятро дароз қун”, “Мақаш беш аз гилеми хештан пой”, “Абрро бонги сағ зиён нақунад”, “Аз мост, қи бар мост”, “Сағ дар меҳроб бузург нашавад”, “Аз бадон бад шавӣ, зи неқон неқ”, “Аз илм мурод ҷуз амал нест”, “Дурӯғ бефурӯғ аст”, “Зи нодон гар расад суде, зиён аст”, “Ноғуфта бисе беҳ бувад аз гуфтаи расво” ва назари инҳоро бо ҷандин насақ¹ истифода меқунанд:

Мақун бовар суҳанҳои шунидан,
Шунидан қай бувад монанди дидан?

Ё:

Агар қоре қунӣ, музде ситонӣ,
Ҷу бекорӣ, қини, бемузд монӣ.

Баёни мазмунҳои баланди ҳикматомез, маъниҳои бикр ва андешаҳои таъсирбахш хусусияти аз ҳама барҷастаи ашъори Носири Хусрав аст. Ин навъ шеърҳо бо роҳи муқоисаву ташбеҳ фикри шоирро ҷунон устодона ифода менамоянд, қи бо як хондан ё шунидан қасро тасхир меқунанд. Ба ду байти зайл диққат ғуморед, қи ҷӣ навъ шоирона тарҳ рехта шудаанд:

Мушқ аст суҳан, ноғани ў хотири доно,
Маъни бувад он мушқ, қи аз ноға бароранд.

Ва:

Бекор на қон аст қон, азеро
Бе бӯи на мушқ аст мушқи соро.

Дар байти дигар ҳилму илм ҳамчун қамолу қамолҳои инсонӣ талқин гардида, бо санъати тарсеъ ҷунин сурат ғирифтааст: -

Қамолҳои - мардумӣ - дар - ҳилм - бошад,
Қамолҳои - одамӣ - дар - илм - бошад.

Зебу зинати шаҳе ва қалиди қари қаннати қовидон будани донишро Носири Хусрав ни тавр ба қалам меқиҳад:

Туру қироя² аз дониш қадид аст,
Қи боби ҳудро³ дониш қалид аст.

Тавсифи табиат, хусусан васфи ишқ, баҳору қазон, обшору қашмасорон, ғулу раёқин, моҳу ҳуршед, осмони қурситора, абри ғавҳарбор, марғзору қӯҳсор, боғу роғ, қи ҳама баранғезандаи шодиву

¹ Насақ - тарик, роҳ.

² Қироя - зебу зинат.

³ Худро - қаннати қовидон.

фараханд, дар ташбибу тағаззули касидаҳои мадеҳавӣ, тасвири маҷлисҳои шаробхӯрӣ, бодапаймоӣ ва ишқварзӣ дар замони Носири Хусрав авҷ гирифта буд. Намунаи барҷастаи ин касида ва мусамматҳои Манучехрӣ ва Фаррухӣ буд. Дар шеъри Носири Хусрав аз ин мазмунҳо дароқе нест. Носири Хусрав гоҳе зебоҳои табииро мисли як наққоши чирадаст лавҳанигорӣ мекунад, аммо аз он хулосаи фалсафӣ мебарорад. Тавсифи шаби дайҷӯри сиёхро Носири Хусрав чунин менигорад:

Шаби торе чу бесоҳил дамон пуркир дарёе,
Фалак чун пур зи насринбарг ниландуд саҳрое.

Қитъаи “Чанор ва каду” масалаест, ки тикимағзӣ ва манманиро маҳкум менамояд. Хусусан, хулосаи шоир дар бораи он ки ҳар чиз, ки зудрас аст, дерлоӣ ва мустаҳкам нест, хусусияти ҷамъбаасткунанда дорад:

Нашнидай, ки зери чаноре кадубуне
Баррусту бардавид бари ӯ - бар ба рӯзи биет.
Пурсид аз он чанор, ки ту чандрӯзай?
Гуфто чанор: Сол маро бештар зи сиет.
Хандид пас бад-ӯ, ки ман аз ту ба биет рӯз
Бартар шудам, бигӯй, ки ин кохилет чист?
Ҷӯро чанор гуфт, ки имрӯз, эй каду,
Бо ту маро ханӯз на хангоми довариет.
Фардо, ки бар ману ту вазал боди меҳргон,
Он гаҳ шавад падида, ки номарду мард киет.

Ниҳоят қобили зикр аст, ки забони гуфтори Носири Хусрав хеле ҷолиби диққат аст. Вай дар бофти хунарии худ аз ҳамаи нақшо фаровон истифода мебарад. Забони гуфтугӯи зиндаи халқ, мазмуни оятҳои Қуръони карим, аҳодиси пайгамбар, гуфтори амиралмуъминин Алӣ ибни Абитолиб, мақолаи зарбулмасалҳо ва таъбирҳои мардумӣ ниғоришҳои бадеии ӯро шево ҷилва медиҳанд. Дар навиштаҳои Носири Хусрав вожаҳои дар гуиши тоҷикон серистеъмом бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд, аз қабилӣ: обгир, оснегар, курта, изор, муруд, бодринг, бордон, буна, бихӣ, полез, пайтоба, пешгоҳ, тим, хора, хиргоҳ, дастор, дамак, даҳлез, девлоҳ, шал, зок, зарбафт, суфа, фӯта, шӯх, кал, корез, кунҷора, гусел қардан, метин, мавиз, нағз, ёристан, намози пешин, намози дигар ва ғайраҳо. Дар баробари ин, Носири Хусрав аз алфозу ибороти арабӣ низ ҳазар намекунад.

Азбаски Носири Хусрав гаштаю баргашта дар бораи ахлоқи нек, пиндори нек, гуфтори нек ва рафтори нек ҳарф зада, аз мазаммати нуқсонҳои одамӣ ва айбҳои ҷомеа даме ҳам гафлат намеварзад, ногузир ба такрори матлабҳо роҳ медиҳад. Ин нуқси шеъри Носири Хусрав нест, ин ҳолати табиии эҷодиёти вай аст. Худи ӯ эътироф мекунад, ки такрори бамаврид дар шеър ҷоиш аст:

Дар шеър зи такрори сухан боқ набошад,
Зеро ки хуш ояд сухани нағз ба такрор.

Назарияи адабиёт

Қасида яке аз шаклҳои маъмултарини адабиёти классикӣ буда, аслан маънои арабиаш мақсад, ният аст. Он дар асоси чақомаҳои пешазисломӣ ва қасидаҳои арабӣ пайдо шуда, аз 15 то ба 200 байтро фаро мегирад. Қофияи қасида шакли аа, ба, ва ва ғайраро дошта, матлаъу мақтаъ дорад. Қасидан комил ҳатман бояд шомили ташбиб ё насиб, мадх, фахрия, талаб ва ҳамд бошад. Қасидаҳоро аз рӯи мазмуну мундариҷа ва шакл ба мадхӣ, шикоятӣ, ҳачвӣ, фалсафӣ, баҳория, фахрия, ахлоқӣ ва ғайра чудо мекунад.

Мавзӯи асосии қасида дар асрҳои XI-XII асосан мадх буд. Дар он мазомини ватандӯстӣ, халқпарварӣ ва сулҳу дӯстӣ хеле заиф гардидаанд. Вале дар зимни мадх дар он оҳангҳои ҳаётдӯстӣ ва афкори панду ахлоқӣ вусъати калон доштанд. Қасидасароён дар ин қисматҳои қасида бо ҳавсалан том байтҳои баҳория, ҳазония, барфия ва ҷашния меғуфтанд. Чуноне ғуфтем, қасидаҳои маҳсуғардонидашуда низ вучуд доштанд, ки ба пуррагӣ онҳоро васфия меноманд. Дар ҷашнияҳо бештар идҳои анъанавиву суннатӣ тасвир карда мешаванд. Дар васфияҳо манзараҳои дилрабои табиат, ҷилваҳои баҳор, виқору ҷалоли сарву шамшод, хониши мурғон, тиллорангии богот ба вақти ҳазон ва симгун гардидани замин баъди боридани барф соҳирона ба қалам оварда мешавад, ки бехтарин намунаи онҳо дар эҷодиёти Манучехрӣ дила мешавад.

Навъи маҳсуси ташбиби қасида, ки тағаззул ном дошт, мавзӯоти ишқиро дарбар мегирифт. Аз ин гузашта, мавзӯи лирика дар ин давра чунон вусъат ёфт, ки дар натиҷа ишқ аз мадх чудо шуда, ғазал чун шакли асосии лирикаи ишқӣ имтиёз пайдо кард. Лирикаи ишқӣ бо моҳияти худ дар муқобили мадх меистод, зеро ҷавҳари онро эҳсоси инсонӣ ва муносибати эмотсионалии муаллиф нисбат ба зиндагӣ ташкил медиҳад. Дар чунин ашъор ба ҷои мадҳи шохон тавсифи маъшуқа ҷой гирифта, ҳукми ишқ аз фармони шарият ва қонунҳои ҷорӣ боло гузошта мешавад.

Дар асри XI Асадин Тусӣ дар шакли қасида жанри мунозираро эҷод намуд. Мунозира ба тариқи саволу ҷавоб эҷод гардида, аксаран баёни афзалияту бартариҳои тарафҳои даргирро фаро мегирад.

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик қасидаҳои Ашқҳои Хуросони Анварӣ ва Хароботи Мадонии Ҳоконӣ, ки яке аз талаву торочгарӣҳои гӯзҳо (1153) ва дигаре шукӯҳи аз даст рафтаи эронинаҷодонро инъикос менамоянд, мақому манзалаат ва шӯҳрати хос доранд.

УМАРИ ХАЙЁМ (1048-1131)

Умари Хайём дар таърихи фарҳанги мардумони тоҷику форс яке аз бузургтарин шоирону файласуфон ва риёзидонону хайъатшиносон буда, дар соҳан тиб, мусиқӣ, ҷуғрофия ва илму хунарҳои дигар низ аз устодони комил ба шумор меравад. Вай дар Нишопур 18 майи соли 1048 ба дунё омадааст. Номи ӯ Умар, лақаби ифтихориаш Ғиёсуддин ва лақаби маъмулиаш Абулфатҳ аст. Падари ӯ хаймадӯз буд. Таҳаллуси адабиаш Хайём аз касби падараш гирифта шудааст. Ӯ то 17-солагӣ тамоми донишҳои фалсафӣ ва ҷамъи илмҳои маъмул ва ғайримаъмули замонашро аз бар карда, дар ҳамин синну сол чун олиму донишманд шинохта шуд. Умари Хайём хангоми калонсолӣ

замони таҳсилашро дар назди устодон ба хотир оварда, қайд менамояд, ки худаш низ муддате устод будааст:

Якчанд ба кӯдакӣ ба устод шудем,
Якчанд ба устодии худ шод шудем.
Поёни суҳан шунав, ки моро чӣ расид:
Чун абр дар-омадему чун бод шудем.

Соли 1066 падари Хайём фавтид ва ҳамон сол Умар ба саёхати шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хурсон баромад. Дар Самарқанд ӯро козиқалони шаҳр Абӯтоҳир Абдурахмон ибни Алоқ (1039-1091) барои хизмат ба даргоҳи худ даъват намуд. Олими ҷавон бо камали мамнунӣ ин дархостро пазируфта, ба мухити илми Самарқанд ворид шуд. Абӯтоҳир Абдурахмон барои пешбурди корҳои илми Умари Хайём шароит фароҳам оварда, сарпарастии корҳои илмӣ ва роҳбарии пажӯҳандагонии даргоҳи худро ба ӯхдаи ӯ гузошт. Вай аз соли 1070 то 1073 дар ин ҷо ба корҳои илмӣ шугл варзида, асарҳои оламшумули риёзии хешро навишт.

Бо вучуди пешрафти корҳои илмӣ дар Самарканд ва аз Абӯтоҳири илмдӯст неки дидан Умари Хайём дар орзуи ёру диёри хештан буд. Ӯ мехост, ки ба Нишопур баргардад. Иҷозати рафтан ҳосил шуд. Аммо дар роҳ, охирҳои соли 1073, ҳокими Бухоро Шамсулмудук Наер Тамғочхони Қарохонӣ (1067-1079) Умари Хайёмро ба дарбори худ фуруд оварда, ӯро ниҳоят иззату ҳурмат мекунад. Баъди ба тахти Салҷуқиҳо нишастани Маликшоҳ (1072-1092) Шамсулмудук ихтиёран тобеияти ӯро қабул кард. Баъди тақрибан як соли истикомат дар Бухоро Умари Хайём ба ватани худ баргашта, дар охирҳои соли 1074 ба Нишопур расид.

Султон Маликшоҳи Салҷуқӣ (1072-1092), ки Исфаҳонро пойтахти ҳукумати худ қарор дода буд, соли 1074 дар он ҷо барои сохтмони расадхона фармон дод. Бо пешниҳоди вазирӣ ботадбири ӯ Низомулмулкӣ Тӯсӣ (1018-1092) Умари Хайём, ки синнаш ба 26 расида буд, ба сохтмони расадхона сафарбар шуд. Умари Хайём чун роҳбари сохтмон ва сардори расадхона ба муҳити илмӣ Исфаҳон дохил гардид. Барои ӯ манзил ва моҳонае муқаррар шуд, ки ӯро кофӣ буд. Ҳамроҳи ӯ чаҳор донишманди дигари ситорашиносу риёзидон ва файласуф Абулмузаффари Ал-Исфизорӣ, Маймун ибни Начиби Ал-Воситӣ, Абдурахмони Хозинӣ ва Абулаббоси Лӯқарӣ ба қор ва пажӯҳиши илмӣ машғул шуданд.

Муҳимтарин дастоварде, ки Умари Хайём ва ёрони ӯ ба он ноил шуданд, ислоҳ ва танзими тақвими солшумории шамсӣ буд. Тақвимиҳои мавҷуда камбудҳои зиёд доштанд. Тақвими, ки бо роҳбарии Умари Хайём мурағаб ва соли 1079 қорӣ гардид, бо номи "Тақвими қалонӣ" дар таърих маълум аст, ки он саҳеҳтарин тақвим аст. Фарқи он аз соли табиӣ 17 сония дар як шабонарӯз аст, ки ин фарқ дар 5082 сол як шабонарӯзро ташкил мекунад.

Ҳаҷдаҳ сол Умари Хайём осуда дар Исфаҳон ба қори илмӣ машғул буд. 16 октябри соли 1092 Низомулмулк бо дасти ҳусусони мазҳабӣ исмонлия кушта шуд. Баъди ду моҳ Маликшоҳ ҳам вафот кард. Дар мамлакат фитнаҳои сиёсӣ авҷ гирифтанд. Бинои расадхонаро оташ заданд. Доираи илмию адабии дарбори Маликшоҳ пош хӯрд. Умари Хайём ва ёронаш ба таъқиб дучор шуданд. Воситӣ, Исфизорӣ ва Хозинӣ ба ҳар тараф гурехтанд. Умари Хайём чанде дар Исфаҳон ва атрофи он овора гашт.

Зикр қардан лозим аст, ки соли 1097 султони ояндаи салҷуқӣ Санҷар ба дарди гулӯ гирифтгор шуд. Он вақт ӯ ёздаҳсола буд. Табибони рӯзгор дар илочи дарди Санҷар оғиз монданд. Барои табобати ӯ Умари Хайёмро даъват карданд. Умари Хайём Санҷарро аз чаңголи марг начот дод. Аммо ба ҷои сипосу подош бар зидди ӯ фитнаҳо барпо карданд, зеро вақте аз ӯ холи беморро пурсиданд, гуфт, ки ба ӯ марг таҳдид мекунад.

Соли 1097 Хайём ба ҳаҷ рафт, чанде дар Бағдод зият ва соли 1112 ба Нишопур баргашт.

4 декабри соли 1131 Умари Хайём дар зодгоҳи худ шаҳри Нишопур аз олам ҷашм пӯшид. Дар ин вақт вай 83 сол дошт. Пеш аз вафот Умари Хайём қисмати Илоҳиётро аз китоби Абӯалӣ ибни Сино Шифо мехонд. Чун ба фасли “Воҳид ва касир” расид, додарарӯси худ Имом Мухаммади Бағдодиро гуфт: “Ҷамоатро бихон, то васият кунам. Ёронӯ наздикони шоир чамъ омаданд. Намози хуфтавро хонд ва рӯй ба қибла оварда гуфт:

Сер омадам, эй худой, аз ҳастии хеш,
Аз тангдилию аз тихидастии хеш.
Аз нест чу ҳаст мекунӣ, берун ор
З-ин нестиям ба ҳурмати ҳастии хеш”.

Вайро дар қабристонии Ҳира ба хок супурданд. Мадфани ӯро аҳли Нишопур бо ҳурмат нигоҳубин мекарданд. Вале авлодони ӯ дар асри мо ба ҳулосае омаданд, ки он мазор лоики номи бузургвори Умари Хайём нест. Бинобар ҳамин, пул чамъ карда, соли 1934 дар Шодях барои он нобиға оромгоҳе сохтанд, ки ҷоми сарнагунро мемонад. Санги рӯи қабр ва девораҳои мазор бо рубоиҳои худӣ шоир ва шаклҳои хандасӣ оро дода шуда, таърихи он бо ин рубоӣ сабт шудааст, ки аз он 1313 шамсӣ мебарояд, ки ба 1934 баробар аст. Атрофи мазор гулпӯшу дарахтзор аст. Ҳар рӯз дахҳо касон аз аҳли дил онро зиёрат мекунанд. Байти рубоӣ ин аст:

Бар гурбати Хайём нишин, ком талаб,
Як лаҳза фарог аз ғами айём талаб.

ОСОРИ ИЛМИИ УМАРИ ХАЙЁМ аз саромадони илми ҷаҳонист. Асарҳои **УМАРИ ХАЙЁМ** ӯро метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кард:

1. Асарҳои риёзӣ ва хандасӣ: Рисола дар исботи масъалаҳои ҷабру муқобала, Рисола дар таҳлили як масъала бо муъодилаи дараҷаи сеюм, Рисола дар шарҳи мушкилоти Уклидус, Мушкилот-ул-ҳисоб.

2. Асарҳои фалсафӣ: Рисола дар қуллиёти вучуд, Равшани ақлӣ дар ашъи илми қул, Мухтасари табиӣёт.

3. Оид ба нучум: Зичи маликшоҳӣ.

4. Асарҳо доир ба заминшиносӣ ва моддаҳои маъданӣ: Рисола дар маърифати тилло дар ҷисми мураккаб, Мизон-ул-ҳикам.

5. Фӣ-л-қавн ва-т-тиб дар бораи пизишкӣ.

6. Асарҳо дар бораи мусиқӣ ва мардумшиносӣ: Шарҳи мушкилоти мусиқӣ, Наврӯзнама, Лавозим-ул-амкина.

Аслан, номи аксари ин асарҳо ба арабӣ аст. Ин ҷо барои осон шудан тарҷуман онҳо ба тоҷикӣ зикр гардид. Умари Хайём доир ба лугат, таърих ва адабиёт низ асарҳо доштааст, ки акнун онҳо аз байн рафтаанд.

Рисолаҳои илмии Хайём дар улуми дунявии замони ӯ гардиши тозае ба амал оварда, ба василаи тарҷумаҳо ба забонҳои гуногуни урупоӣ шӯҳрати ҷаҳонии муаллифро афзун гардонданд.

НАВРҮЗНОМА. Ин асар яке аз таълифоти илмӣ-таърихии Умари Хайём буда, дар байни солҳои 1095-1098 ба риштаи тахрир кашида шудааст. Дар оғози китоб роҷеъ ба сабаби пайдоиш ва кашфи ҳақиқат ва бузургдошти чашни Наврӯз сухан меравад. Умари Хайём мӯътақид аст, ки ҳисоби солу моҳхоро Каюмарс ба низои оварда бошад ҳам, рӯзи Наврӯзро Чамшед таъин кард. Ҳамчунин, Умари Хайём доир ба урфу одат, расму ойин ва тарзи чаҳондорӣ подшоҳони Эрони бостон, маросими чашнҳо, таъриху вачҳи номгузорӣ моҳҳои эронӣ маълумотҳои муфид медиҳад. Ба гуфти Умари Хайём “Ҳар кӣ рӯзи Наврӯз чашн кунад ва ба хурраи пайвандад, то ба Наврӯзи дигар умр дар шодӣ ва хурраи гузорад ва ин таҷрибат ҳукамо аз барои подшоҳон карданд”.

Умари Хайём дар Наврӯзнама ҳамчунин дар бораи тақвим, гардиши офтоб, таъин намудани соли қабиса, ҳосияти маъданҳо, зар, нишонаҳои ганҷҳои пинҳон кардашуда, рустаниҳо, парандаҳо, бозҳо ва уқубон баҳс мекунад. Вай оид ба асп, бисёр ҳайвоноти ҳонагӣ, хусусияту манфиати ҳар кадоми онҳо талқикоти аҷоиб бурда, доир ба тир, қамон, қалам ва амсоли инҳо маълумот медиҳад. Тарзи тайёр кардани шароб, ҳосиятҳои шифобахш ва вақту андозаи истеъмоли он аз мавзӯҳои муҳими баҳси Наврӯзнама аст.

Масъалаи адлу дод, саховату баҳшиш, наشري дониш, заҳри гунаҳгорон, ободон гардондани кишвар, боғистону гулзорҳо ва монанди инҳо дар Наврӯзнама васеъ ба муҳокимаи гирифта шуда, дар мавқеъҳои мувофиқ барои тақвияту тасдиқи фикри муаллиф ҳикоятҳои дилангези тамсилӣ оварда мешаванд.

Сабки Наврӯзнама равону салис ва бетақаллуф буда, луғатҳои арабии кам дорад, ибораҳои кӯтоху мӯъҷаз аст.

Ба гайр аз асарҳои илмӣ-рубиёти Умари Хайём машҳури оламиён аст. Ба қалами ӯ аз 62 ва ҳатто аз 13 то 1200 рубоиро нисбат медиҳанд. Худи Хайём онҳоро чамъ ва дар як ҷо китобат накардааст, зеро ӯ намехост, ки дар силки шоирон ҷой бигирад. Чамъ овардани ашъори Умари Хайём аз тарафи ҳамзамонони ӯ низ маълум нест. Дар бораи шоир будани ӯ Имодуддини Қотиб соли 1176 навишта буд: “Умари Хайём – мисли ӯ дар асри худ пайдо намешуд, дар илми нучум ва ҳикмат беназир буд ва дар ин ду ба ӯ масал зада мешавад ва аз шеъри ӯ ин китъа дар Исфаҳон барои ман хонда шуд”.

Соли 1207 мунтахабе аз ашъори Умари Хайём мураттаб гардидааст, ки шомили 251 рубоист. Ниҳоят, Ёраҳмад Рашиди Табрэзӣ соли 1462 маҷмӯаеро аз рубоёти Умари Хайём бо номи “Тарабхона” тавдвин кард, ки 559 рубоӣ дорад. Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки Умари Хайём асрҳо пеш аз он ки дар Урупо чун шоири рубоисаро машҳур гардад, дар байни тоҷикону эронӣҳо ба ҳайси як шоири муктадир шинохта шуда будааст.

Умари Хайём мазмун, сабк ва суннатҳои рубоинависони пешин ва

муосирони худро амиқ омӯхта, сиришти рубоиёти хешро аз нуктаҳои фалсафа, ҳикмат, ғояҳои инсонпарварона, мавзӯҳои ахлоқу одоб, тарғиби ҳаётдӯстӣ, идроки масъалаҳои дунёшиносӣ ва ҳаҷву танқид анбошта, сарнавишти инсон, моҳияти зиндагӣ ва кӯшиши кашфи асрори азалро ба муҳокима гирифта, аз дардҳои башарият огоҳ мегардад. Ӯ аз нодонӣ ва беҳабарии инсон чигархун гашта, ба хулосае меояд, ки дарки ҳақиқати ашӯ маҳол аст:

Пеш аз ману ту лайлу нахор¹ будаст,
Гарданда фалак низ ба коре будаст.
Зинҳор кадам ба хок оҳиста ниҳӣ,
К-он мардумаки чашми нигоре будаст.

Мундариҷаи ғоявии рубоиёти Умари Хайём

Ин шоири бузург ва ҳақими тавоно устои бемонанди рубоисарост. Мӯхтавои рубоиёти ӯ аз баёни фалсафаи зиндагӣ, рози ҳастӣ, муаммоҳои вучуд, масъалаҳои ахлоқ, танқиди кирдорҳои ношоиста ва амсоли инҳо иборат аст. Шоири ҷаҳонӣ пеш аз ҳама масъалаҳои ахлоқро ба маърази муҳокима гузошта, ғояҳои неқӣ, дӯстиву рафоқат, номи неқ, меҳнати ҳалол, кӯшишу қор, фурутанӣ ва қаноатро тарғиб менамояд. Дар баробари ин, Умари Хайём талқин мекунад, ки инсонӣ поксирит бояд аз зиштӣ, хирсу оз, шахвату ҳаво, бедодгарӣ, сӯхбати ноаҳл, дӯстони тамаъқор, гурур, ҳештанпарастӣ, кина, ҷаҳлу нодонӣ ва бадгӯӣ барҳазар бошад, зеро қаноат ба нони ҷавини хеш ҳазор бор авлотар аст аз нони қасонро хӯрдан ва дар зерӣ бори миннат афтодан:

Қонез ба як устухон чу қарғас будан
Бех з-он ки туфайли нони ноқас будан.
Бо нони ҷавини хеш, ҳаққо, ки хуш аст,
К-олуда ба полудаи ҳар қас будан!

Соҳиби сарпаноҳу воситаи рӯзгузаронии оддӣ будан бехтар аз он аст, ки қас бо маломату ҷоплусӣ рӯзгори бодабдаба гузаронад:

Дар даҳр ҳар он кӣ нимноне дорад,
Ё дархури хеш ошӯне дорад.
Не ходими қас бувад на маҳдуми қасе,
Гӯ: шод бизӣ, ки қуш ҷаҳоне дорад.

Дар муайян қардани моҳияти ҳастӣ Умари Хайём аз тағйирпазируфтани шакли ашӯ ва дигар шудани шаклҳои ҷисм ақида ронда, аз образи кӯза ва кӯзагар истифода мебарад, қасро ба ҳурмати ҷисм ва ғиромидошти ҳок таблит мекунад:

¹ Лайлу нахор - шабу рӯз.

Ин кӯзагарон, ки даст бар гил доранд,
Гар ақлу хирад нек бар ӯ бигморанд,
Ҳаргиз назананд мушту силию лагад,
Хоки падарон аст, накӯ медоранд.

Чаҳон бо тағйиру дигаргуниҳо пеш меравад. Гили кӯзагарон ба забони ҳол меғӯяд, ки ман ҳам мисли ту будам, инро аз ёд набарор. Шоир ҳамин мазмунро дар бисёр рубоихон худ ифода менамояд. Вай ба кӯза ишора карда меғӯяд:

Ин кӯза чу ман ошиқи зоре будаст,
Дар банди сари зулфи нигоре будаст.
Ин даста, ки дар гардани ӯ мебинӣ,
Дастест, ки бар гардани ёре будаст.

Май, бода ва шароб дар гуфтори Умари Хайём аз як василаи оддӣ сархушкунанда болотар аст. Таърифи шароб, кеши боданарастӣ, шаккокҷӣ, лаззатгирӣ ва тарғиби хуш будану инк варзидан ҳар дафъа бо зебу ороиши дигар садо дода, чун эътирози саҳт бар зидди эътиқодоти хурофотпарастона, бетартибӣ ва беинзомуҳон чамъият, ҳамчунин нафрат бар алайҳи зулму чавр ифода мегардад. Бо ин навъ гуфтаҳои худ ӯ мавриди кинаи арбобони дин қарор гирифта буд. Аммо ҳамлаи Умари Хайём бар зидди ин гурӯҳи тангназари хурофотпараст густохонатару часуронатар аст:

Он қавм, ки саччодапарастанд, харанд,
Зеро ки ба зери бори солус даранд.
В-ин аз ҳама турфатар, ки дар пардаи зӯҳд
Ислом фурӯшанду зи қофар батаранд.

Шаробе, ки Хайём васф мекунад, бешубҳа, шароби воқеист. Аз ин рӯ шахси бодапаймо бояд аз лояққилӣ, арбадаҷӯӣ, озори дигарон ва девонагӣ дар ҳазар бошад:

Чун бода хурӣ, зи ақл бегона машав,
Мадхуш мабошу чахло хона машав.
Хоҳӣ, ки майи лъъл ҳалолат бошад,
Озори қасе маҷӯю девона машав!

Хулду чаҳим, яъне бихишту дӯзахро қасе надидааст ва аз он дунё ҳам қасе наомадааст, умеду ҳароси мо ба чизест, ки ҷуз ном нишоне надорад:

Қас хулду чаҳимро надидааст, эй дил!
Ку қас, ки аз он чаҳон расидааст, эй дил!
Умеду ҳароси мо ба чизест, қ-аз он
Ҷуз ном нишоне на падид аст, эй дил!

Хулосан шоир он аст, ки ҳама чизро холиқ офаридааст, агар нек аст, фазли ӯст ва агар бад аст, тақсир ҳам ӯрост. Дар ин амр бандаро ҷурме нест. Аз ҳамин нуқтаи назар ӯ саволomez мефармояд: